

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛІНСЬКОГО

*Аналітичний вісник
у сфері освіти й науки*

**Випуск XIII
2021**

Довідковий бюлетень

Вінниця
«ТВОРИ»
2021

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

АНАЛІТИЧНИЙ ВІСНИК У СФЕРІ ОСВІТИ Й НАУКИ

Аналітичний вісник у сфері освіти й науки : довідковий бюлетень. Вип. XIII / НАПН
України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – Вінниця : ТВОРИ, 2021. – 78 с.
ISBN 978-966-949-917-2

*Рекомендовано вченою радою
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського,
(протокол № 5 від 27.05.2021 р.)*

Засновник
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Заснований у 2015 р.
Видається двічі на рік

ЗМІСТ

НАЦІОНАЛЬНА ОСВІТА: ІННОВАЦІЙНА ШКОЛА

Закатнов Д. О.

Вітчизняні дисертаційні дослідження з проблем використання ІКТ в освіті (аналітичний огляд).....3

ПЕДАГОГІКА

Ростока М. Л.

Трансдисциплінарний підхід у системі освіти України (аналітичний огляд, частина II).....20

ПСИХОЛОГІЯ

Годецька Т. І.

Психологія війни і миру: актуальні питання соціально-психологічної реабілітації (аналітичний огляд, частина II).....37

ВІТЧИЗНЯНІ ДИСЕРТАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПРОБЛЕМ ВИКОРИСТАННЯ ІКТ В ОСВІТІ

(аналітичний огляд)

Автор-упорядник:

Закатнов Д. О., кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Поява нових технологій, пов'язаних із використанням засобів електронно-обчислювальної техніки, суттєво вплинула на соціально-економічний розвиток суспільства. Сьогодні такі технології, що визначаються як інформаційно-комунікаційні (ІКТ), активно інтегруються до усіх сфер діяльності людини, детермінуючи інформатизацію суспільства. Широке використання сучасних ІКТ з метою надання вільного доступу до інформації та знань є базовим принципом інформаційного суспільства, проголошеним Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй [2, с. 55]. Нині ІКТ є одним з перспективних напрямів модернізації освіти, а активізація та розширення масштабів їх застосування в освітній сфері актуалізовані пандемією коронавірусу, яка або обмежує, або взагалі унеможливорює використання традиційних форм і методів освітньої діяльності. Використання ІКТ є актуальними для всіх рівнів освіти. Так, наприклад, для професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти значною проблемою є щорічне оновлення близько 5 % теоретичних і 20 % професійних знань. Американські фахівці доводять, що через появу нової інформації старіння фахових знань, а отже, і зниження компетентності працівника на 50 %, відбувається менше ніж за п'ять років. Тобто старіння компетенцій, якими оволодівають у процесі професійної підготовки в умовах традиційних форм та методів навчання, відбувається раніше, ніж закінчується навчання у закладі освіти [22].

Проблеми, детерміновані впровадженням засобів комп'ютерної техніки до сфери освіти, стали об'єктом психолого-педагогічних досліджень ще в першій половині минулого століття. Принагідно зазначимо, що терміни «інформаційно-комунікаційні технології», «електронні технології», «комп'ютерні технології», «цифрові технології» тощо сьогодні використовуються як синоніми. З 60-х рр. минулого століття педагогами та психологами досліджувалися

проблеми, пов'язані з підготовкою школярів до використання обчислювальної техніки у практичній діяльності. На базі шкіл з математичною спеціалізацією розпочалася допрофесійна та професійна підготовка старшокласників за групою спеціальностей, пов'язаних з технічним обслуговуванням ЕОМ та програмуванням для ЕОМ. Здійснювалися й педагогічні розвідки щодо визначення форм і напрямів використання електронно-обчислювальної техніки як засобу навчання. Проте техніко-експлуатаційні характеристики електронно-обчислювальної техніки у 60–70-х рр. минулого століття, ненадійні лінії комунікацій, недосконалість периферійного обладнання, відсутність психолого-педагогічних теорій, орієнтованих на використання комп'ютерної техніки, релевантного програмного забезпечення тощо, обмежували її використання як засобу навчання. Широкомасштабне використання комп'ютерних технологій системі освіти стало можливим наприкінці минулого століття завдяки появі персональних ЕОМ, зниженню вартості засобів комп'ютерної техніки та їх експлуатації, розвитку програмного забезпечення, поширенню інтернету та низці інших факторів техніко-економічного та соціально-економічного характеру.

У незалежній Україні комплекс психолого-педагогічних проблем, пов'язаних з підготовкою учнівської молоді до оволодіння засобами комп'ютерної техніки та її використанням як засобу навчання, став об'єктом численних психолого-педагогічних розвідок. Дослідженню різних аспектів використання ІКТ у системі освіти присвячено роботи В. Бикова, В. Дем'яненко, М. Жалдака, Т. Коваль, С. Кравченка, Г. Лаврентьєвої, М. Солдатенка, О. Спіріна, М. Шишкіної та інших науковців. Різні аспекти впровадження ІКТ в освітній процес закладів загальної середньої освіти, зокрема теорія і досвід розроблення педагогічних програмних засобів та використання їх у навчальному процесі, принципи і методи навчання школярів з використанням комп'ютера, висвітлено в працях В. Бикова, А. Гуржія, Ю. Дорошенка, А. Єршова, М. Жалдака, Ю. Жука, В. Лапінського, Н. Листопад, І. Підласого, О. Співаковського та інших вчених. Проблеми використання інформаційно-комунікаційних технологій для підготовки кваліфікованих працівників та напрями їх розв'язання репрезентовано у дослідженнях О. Базелюка, Н. Величко, М. Кадемії, Л. Майбороди, О. Мацейко, Н. Морзе, В. Радкевич, В. Ягупова та ін. Основні аспекти використання ІКТ в підготовці студентів закладів фахової передвищої та вищої освіти представлено у публікаціях О. Алексєєва, В. Бикова, Н. Бойко, І. Володька, Т. Волошиної, С. Горобця, А. Гуржія, М. Жалдака, І. Коваленка, А. Маслюк, С. Пахомової, В. Ромашенко, О. Спіріна, С. Тищенко, М. Шишкіної, М. Юсупової та ін. Особливої актуальності в період пандемії набули зміст, форми, методи та способи організації дистанційного навчання учнів та студентів, які висвітлено у публікаціях І. Бацуровської, В. Бикова, Д. Бодненка, Е. Веренича, А. Гуржія, О. Довгого, Г. Козлакової, І. Козубовської, В. Колоса, С. Кудрявцевої, В. Олійника, В. Сагарди, О. Самойленка, І. Секрет, П. Стефаненко, Б. Шуневича, Г. Яценко та ін. У 2020–2021 рр. опубліковано також низку робіт, присвячених безпосередньо особливостям використання ІКТ в умовах пандемії [4, 19, 20]. Принагідно звернемо увагу на те, що проблеми, пов'язані з освітньою діяльністю

у період пандемії, досліджуються й міжнародними організаціями, у тому числі Організацією Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, Всесвітнім Банком тощо [18, 28–31].

Доречно зазначити, що у незалежній Україні підготовлено та захищено значну кількість дисертаційних робіт з проблем, пов'язаних з використанням інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. У нашому огляді розглянуто лише дисертаційні дослідження з педагогічних та психологічних спеціальностей, що зберігаються у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського (далі – ДНПБ). Зрозуміло, що вони не повністю репрезентують масив дисертаційних робіт, захищених за зазначеною тематикою, проте уможливають виявлення певих тенденцій. Пошук таких робіт здійснювався в Електронній бібліотеці ДНПБ за ключовими словами: «електронно-обчислювальна техніка», «комп'ютерна техніка», «інформаційно-комунікаційні технології», «комп'ютерні технології», «електронні засоби навчання» тощо. За результатами пошуку виявлено 115 дисертацій з педагогічних та жодної з психологічних спеціальностей. На здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук було захищено 13 робіт (11,4% загальної кількості).

Динаміка захисту дисертаційних досліджень з проблем, пов'язаних з використанням ІКТ в освіті, відображено на рис. 1.

Рис.1 Динаміка захисту дисертаційних досліджень з проблем, пов'язаних з використанням ІКТ в освіті

На основі аналізу діаграми можна дійти висновку, що переважну кількість дисертацій було захищено після 2010 р. (понад 75%). Якщо розглядати тематику досліджень, то потрібно зазначити, що всі три захищені у 90-х рр. дисертації [7, 21, 24] присвячено підготовці учнів закладів загальної середньої освіти до вибору професій, пов'язаних з використанням засобів електронно-обчислювальної техніки, або їх підготовці до використання комп'ютерної техніки в практичній діяльності. Перелік напрямів досліджень за цією проблематикою після 2000 р. став багатоваріантним. При цьому у переважній більшості дисертаційних

досліджень (понад 52 %) розкрито різні аспекти використання ІКТ у вищій школі. Значну частку досліджень (9,5 %) присвячено вивченню різних аспектів застосування ІКТ у процесі післядипломної освіти педагогічних працівників. Аналізу зарубіжного досвіду застосування ІКТ у навчальному процесі присвячено понад 5 % захищених робіт. Близько 3% проаналізованих досліджень розкривають особливості використання інформаційно-комунікаційних технологій у процесі підготовки або підвищення кваліфікації робітничих кадрів. Лише одне дисертаційне дослідження присвячено інформаційно-комунікаційній підтримці наукової діяльності в галузі педагогічних наук [11] і в одному дисертаційному дослідженні розкрито теоретико-методичні основи проєктування та впровадження інформаційно-аналітичної системи управління університетом [5]. І майже у 30% дисертацій розглянуто різні аспекти використання інформаційно-комунікативних технологій у закладах загальної середньої освіти. Принагідно зазначимо, що близько 35 % дисертаційних досліджень підготовлено та/або захищено в наукових установах Національної академії педагогічних наук України.

Теоретичні й методичні засади дистанційного навчання у вищій школі розкрито у докторській дисертації П. Стефаненка [23]. Автор зазначає, що з поширенням у світі нових інформаційних і технічних засобів доставляння навчального матеріалу, насамперед з появою інтернету, у навчальних закладах різних типів склалися передумови появи й розвитку нового напрямку в освіті – дистанційного навчання, що ґрунтується на використанні комп'ютерних і телекомунікаційних технологій. Дистанційне навчання широко використовується за рубежом, зокрема у США, Японії, Австралії та західноєвропейських країнах, але при цьому моделі дистанційного навчання зазначених країн відрізняються між собою, оскільки вони формувалися та розвиваються з урахуванням економічних, політичних та соціокультурних особливостей тієї чи іншої країни.

Так, для моделі дистанційного навчання США характерним є формування віртуальних університетів, що використовують передові інформаційні, комп'ютерні та мережеві технології. Значну роль у розвитку й фінансуванні дистанційного навчання в США відіграють комерційні структури, що прагнуть підвищити рівень кваліфікації своїх співробітників. При цьому в США не існує єдиної системи контролю дистанційної освіти, оскільки дистанційні курси пропонують не тільки державні, а й приватні вищі навчальні заклади. Європейська модель дистанційного навчання, навпаки, характеризується взаємною акредитацією вищих навчальних закладів, високоякісними стандартами освіти, відкритим характером університетів, що дає змогу студентові вибирати вищий заклад освіти і перелік навчальних дисциплін. В Японії дистанційне навчання розвивається в межах загальної стратегії «довічного навчання» й використовується, як правило, для підвищення кваліфікації фахівців.

У дисертаційній роботі зазначено, що в наукових працях трапляється велика кількість визначень поняття «дистанційне навчання», серед яких, з дидактичної точки зору, виокремлюють два істотно різних підходи. Перший підхід до розуміння дистанційного навчання передбачає обмін інформацією між педагогами і тими, хто навчається, за допомогою електронних мереж чи інших

засобів телекомунікацій. При цьому особа, що навчається, лише отримує навчальну інформацію і завдання щодо її засвоєння, а потім результати своєї самостійної роботи надсилає педагогу, який оцінює якість і рівень засвоєння матеріалу. За такого підходу педагогом майже не організовується діяльність особи, що навчається, із здобуття знань. Домінантою дистанційного навчання в другому підході є особистісна продуктивна діяльність того, хто навчається, яка вибудовується за допомогою сучасних засобів телекомунікацій. Цей підхід припускає інтеграцію інформаційних і педагогічних технологій, що забезпечують інтерактивність взаємодії педагога й учня, а також продуктивність навчального процесу. Навчання в цьому разі здійснюється або в реальному часі, або асинхронно.

На основі теоретичного аналізу дослідження стану проблеми в зарубіжних працях П. Стефаненко визначив, що дистанційне навчання є формою здобуття освіти, поряд з очною та заочною, за якої в освітньому процесі використовуються традиційні педагогічні та нові форми навчання, що ґрунтуються на комп'ютерних і телекомунікаційних технологіях. Основу навчального процесу в цих умовах становить цілеспрямована і контрольована інтенсивна самостійна робота студента, який може навчатися в зручному для себе місці, за індивідуальним розкладом, маючи при собі комплект спеціальних засобів навчання і можливість контакту з викладачем за допомогою різноманітних технічних засобів, а також очно. Науковець довів, що в межах дистанційного навчання реалізуються всі існуючі традиційні дидактичні принципи навчання та з'являються нові (принцип педагогічної доцільності використання нових інформаційних технологій; принцип забезпечення безпеки інформації, яка циркулює при дистанційному навчанні; принцип відповідності технологій навчання; принцип мобільності навчання), пов'язані з використанням сучасних ІКТ.

У дисертаційній роботі І. Бацуровської окреслено методологічні підходи до дослідження проблеми освітньо-наукової підготовки магістрів в умовах масових відкритих дистанційних курсів, проаналізовано процес становлення і розвитку масових відкритих дистанційних курсів за кордоном. В основу дослідження покладено комплексний підхід до навчання, що надало авторці можливість поєднати соціальні, психологічні та педагогічні чинники, розвивальну, виховну й освітню функції навчання, а отже, забезпечити єдність усіх компонентів методичної системи навчання; розробити основні теоретичні й методичні засади освітньо-наукової підготовки магістрів в умовах масових відкритих дистанційних курсів, зокрема, було доведено необхідність і доцільність обґрунтування актуальних поняттєво-термінологічних проблем теорії педагогічного навчання в сучасних умовах. У дослідженні висвітлено методичний аспект розв'язання зазначеної проблеми, який, насамперед, пов'язаний із удосконаленням системи понять і термінів, тобто їх упорядкуванням, систематизацією, уточненням змісту тощо.

Дослідниця зазначає, що головною перевагою навчання у відкритих дистанційних курсах є його масовість. У дисертаційній роботі проаналізовано існуючі платформи для забезпечення функціонування масових відкритих

дистанційних курсів, надано їх характеристики та технологічно-методичні можливості для навчання магістрів. З-поміж освітніх платформ, що технічно уможливають реалізацію масових відкритих дистанційних курсів, проаналізовано освітні платформи Coursera, Khan Academy, EdX, Udacity, Udemy, Canvas Network та Iversity. В аспекті функціоналу, який також дає змогу реалізувати відкритість і можливість навчання великої кількості учасників, проаналізовано освітні платформи Lore, Eliademy, EduBrite, Cornerstone OnDemand, Versal, Basecamp, Edmodo, Peer 2 Peer Universit (P2PU), Coursmos, Stepic, Moodle тощо. Дослідницею висвітлено функціональні й методичні можливості цих платформ за такими параметрами: організація доступу до структурованих, упорядкованих та систематизованих навчальних матеріалів, забезпечення взаємодії між викладачем і здобувачем освіти, тестування й оформлення звітності тощо. Зазначено, що суттєвих відмінностей між функціями комерційних продуктів не виявлено, за винятком відмінностей у гарантіях якості та фінансових параметрів.

У роботі уточнено поняття масового відкритого дистанційного курсу, що являє собою сукупність структурованого уніфікованого матеріалу в межах єдиного навчального середовища, доступ до якого надається не лише представникам певного закладу освіти, а й іншим суб'єктам освітнього процесу без перевірки вхідних параметрів знань.

У дослідженні визначено критерії та рівні готовності магістрів до освітньо-наукової діяльності в умовах масових відкритих дистанційних курсів. Виокремлено чотири рівня готовності магістрів до освітньо-наукової діяльності (низький, середній, достатній і високий), для кожного з яких розроблено критерії та показники, що розрізняють сутність комплексу знань, умінь, навичок, якими має оволодіти магістр у процесі освітньо-наукової діяльності.

У дисертаційній роботі визначено та експериментально перевірено педагогічні умови освітньо-наукової підготовки магістрів, до яких віднесено стимулювання мотивації та активізації навчально-пізнавальної діяльності в процесі їх освітньо-наукової підготовки; організацію зазначеної підготовки магістрів як наукового дослідження; інтеграцію репродуктивної та творчої діяльності магістрантів та технологізацію індивідуальної траєкторії навчання. Реалізація окреслених педагогічних умов передбачає оптимізацію навчально-пізнавальної діяльності магістрів, формування потреби та особистісної готовності до оволодіння основами наукових досліджень, прагнення набути дослідницької освіченості, наукової майстерності, культури науковця тощо.

Дослідницею розроблено та експериментально перевірено модель та методику підготовки магістрів до освітньо-наукової діяльності в умовах масових відкритих дистанційних курсів. Авторська модель складається з чотирьох блоків: концептуально-цільового (реалізує соціальне замовлення та мету освітньо-наукової підготовки магістрів, передбачає підвищення потреби у самовдосконаленні та самонавчанні упродовж життя в умовах євроінтеграції та базується на оновленні вимог підготовки магістрів освітньо-наукового напрямку на технологічному рівні та соціальному замовленні на фахівців, здатних до освітньо-

наукової діяльності інноваційного характеру); змістового (передбачає єдність змісту навчальних дисциплін та способів їх засвоєння, реалізацію педагогічних умов, відображає предметну специфіку процесу освітньо-наукового становлення – програми практик, дисципліни загальної та спеціальної підготовки); операційно-діяльнісного (розкриває етапи, форми, методи та засоби освітньо-наукової підготовки магістрів в умовах масових відкритих дистанційних курсів); результативного (характеризує контролюючу функцію досліджуваного процесу відповідно до визначеного компонента, критеріїв та показників готовності магістрів до освітньо-наукової діяльності в умовах масових відкритих дистанційних курсів). Запропонована методика підготовки магістрів до освітньо-наукової діяльності в умовах масових відкритих дистанційних курсів реалізовувалася поетапно (мотиваційний, когнітивно-процесуальний, контрольно-оцінний етапи) та передбачала попередню підготовку магістрантів і викладачів шляхом участі в спеціальних курсах. Експериментально доведено, що реалізація методики набуває ефективності за умови інтегрованого використання традиційних (лекції, практичні та лабораторні заняття, самостійна робота магістрантів) й інноваційних (відеолекції, вебінари, семінарські заняття, відеоконференції, обговорення у форумах, онлайн-участь у наукових конференціях та семінарах, онлайн - тести, тренінги, відеовиступи, презентації продуктів освітньо-наукової діяльності) форм і методів навчання [1].

Частина дисертаційних досліджень присвячено використанню ІКТ-технологій при розв'язанні виховних проблем [6, 9, 16, 17 та ін.]. Так, наприклад, дисертацію В. Коваленко присвячено особливостям використанню WEB-орієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів. Дослідниця зазначає, що у мережі інтернет існує велика кількість освітніх вебсайтів, проте їх контент не відображає особливостей соціально-педагогічної чи виховної роботи з учнями, а спрямований переважно на навчальні предмети. У роботі зазначено, що в практиці початкового навчання використовують такі види мультимедійних технологій: мультимедійні презентації, мультиплікаційні фільми, електронні мультимедійні видання, мультимедіа-тренажери, електронні освітні ресурси та електронні освітні ігрові ресурси. Застосування педагогічними працівниками ІКТ, зокрема веборієнтованих і мультимедійних технологій (презентацій, відеофрагментів, мінімультфільмів тощо), для формування соціальної компетентності молодших школярів дає можливість організувати колективну роботу класу, забезпечити сприятливі умови для спілкування учнів з однолітками, учителями, підвищити ефективність процесу засвоєння поданого матеріалу, ефективно впливати на соціалізацію і розвиток дитини в цілому. Обґрунтовано веборієнтовані і мультимедійні технології, застосування яких є доцільним у формуванні соціальної компетентності молодших школярів, а саме: електронні освітні ресурси, мультиплікаційні фільми, відеоролики, фільми, електронні соціальні мережі, комп'ютерні та онлайн (пізнавальні та розвивальні) ігри, дитячі портали, мультимедійні презентації, мультимедійні тренажери, мультимедійний підручник, енциклопедії тощо. Зазначені вище засоби сприятимуть формуванню соціальної компетентності

молодших школярів за умов педагогічно виваженого добору і використання їх педагогічними працівниками та батьками.

Авторкою теоретично обґрунтовано та розроблено методику використання веборієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів. Зокрема, запропоновано модель використання веборієнтованих і мультимедійних технологій у процесі формування соціальної компетентності молодших школярів та методику використання веборієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів, яка містить мету, зміст, форми організації, методи і засоби [14].

Дисертаційна робота С. Кравченка розкриває особливості формування дослідницької компетентності майбутніх екологів засобами інформаційно-комунікаційних технологій. У роботі розкрито значення інформаційно-комунікаційних технологій у освітньому процесі та можливість їх використання у формуванні дослідницької компетентності. Обґрунтовано педагогічні умови формування дослідницьких здатностей майбутніх екологів. Автором запропоновано модель формування дослідницької компетентності майбутніх екологів засобами інформаційно-комунікаційних технологій, яка відображає змістово-технологічні аспекти розвитку цієї інтегративної властивості особистості у взаємодії основних блоків (змістово-цільового, технологічного, діагностично-результативного), розроблено методику формування дослідницької компетентності майбутніх екологів засобами інформаційно-комунікаційних технологій, ефективність якої перевірено засобами педагогічного експерименту, розроблено і впроваджено у педагогічний процес електронний освітній ресурс «Дослідницький щоденник майбутнього еколога» [16].

Певну частину дисертаційних досліджень присвячено комплексу проблем, пов'язаних з підготовкою та перепідготовкою (підвищенням кваліфікації) науково-педагогічних та педагогічних працівників до використання ІКТ в освітньому процесі. Так, у дисертаційному дослідженні Т. Койчевої теоретично обґрунтовано та експериментально апробовано зміст і методику теоретичної і практичної підготовки майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей до виконання тьюторських функцій у системі дистанційної освіти. Дослідниця зазначає, що тьютор є новою спеціалізацією діяльності вчителя, що реалізується в умовах дистанційної форми навчання. Тьютору властиві як традиційні функції вчителя, так і нові, пов'язані з принципово новими умовами організації навчального процесу і новими інформаційно-комп'ютерними технологіями.

Залежно від мети освіти, можливості взаємодії тих, хто навчається, з носіями і джерелами навчальної інформації виокремлено п'ять моделей функціонування дистанційної освіти, а саме: модель самостійного навчання; багатокомпонентна модель паралельної взаємодії, центрованої на слухача; дворівнева багатокомпонентна модель з опосередкованою взаємодією зі слухачем; трикомпонентна модель паралельної взаємодії, центрована на слухача; багатокомпонентна трирівнева модель, центрована на взаємодію тьютор↔слухач. У переважній більшості моделей поряд з викладачем-автором і розробником

курсу передбачено роботу тьютора, який виконує важливі функції, організовуючи дії слухача щодо інформації, яку йому необхідно засвоїти. Ці функції певною мірою зберігають характеристики традиційної професійно-педагогічної діяльності, але здебільшого набувають нових, що потребують переосмислення змісту, методики й спрямованості цієї діяльності.

Виконання професійних завдань висуває передусім такі функції тьютора, як-от: функцію консультанта, яка виявляється в інформуванні, порадах слухачам, інформаційній підтримці навчання; функцію менеджера, що реалізується в керівництві та мотивації слухачів, консультаціях і комунікаціях зі слухачами; функцію фасилітатора, яка відтворюється в налагодженні та підтримці інформаційних зв'язків і взаємодії між слухачами й іншими учасниками системи дистанційної освіти, в урегулюванні різних проблем, розв'язанні конфліктів, адаптації слухачів до нової форми навчання тощо. При цьому готовність педагогічного працівника до виконання функцій тьютора виникає як нова якісна характеристика на межі перетину суто його психолого-педагогічної, методичної і комп'ютерної підготовки. Авторка зазначає, що формування зазначеної готовності відбувається за допомогою сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій і визначається як інтегративна якість особистості, що характеризується багатокомпонентною й багаторівневою структурою і визначає потенційну підготовленість особистості до виконання професійно-педагогічної діяльності в умовах дистанційної освіти. Критеріями оцінки сформованості досліджуваної готовності майбутніх учителів до виконання функцій тьютора дослідниця визначає: критерій обізнаності як вимір ступеня інформованості, зорієнтованості особистості у предметі й засобах здійснення професійно-педагогічної діяльності на засадах використання інформаційно-комп'ютерних технологій в умовах дистанційної освіти і в межах виконання тьюторських функцій; критерій спроможності як вимір ступеня практичної навченості до реалізації виокремленої діяльності в означених умовах; критерій схильності як вимір ступеня потреби особистості до самореалізації в означеній специфічній сфері професійно-педагогічної діяльності [15].

У дисертації О. Захар подано результати теоретико-експериментального дослідження методичної системи підвищення кваліфікації вчителів інформатики із застосуванням технологій дистанційного навчання, схарактеризовано базові поняття дослідження, проаналізовано проблему підвищення кваліфікації вчителів інформатики в системі післядипломної педагогічної освіти в педагогічній теорії та практиці, сучасний стан сформованості інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів інформатики.

Інформаційно-комунікаційну компетентність учителя інформатики в дослідженні визначено як здатність ефективно та відповідально застосовувати теоретичні знання з інформатики та практичні вміння в галузі ІКТ для розв'язання професійних, суспільних та особистісних завдань, швидко орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі та формувати в учнів уміння й навички ефективно обирати та застосовувати інформаційно-комунікаційні технології для особистісного розвитку. На основі міжнародного стандарту

«Структура ІКТ-компетентності вчителів. Рекомендації ЮНЕСКО» (ICT-CFT) авторкою розроблено структуру інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів інформатики, що містить чотири компоненти – світоглядний, технологічний, організаційно-методичний та самоосвітній, визначено критерії, описано рівні та показники досліджуваної компетентності.

Дослідниця зазначає, що основною метою підвищення кваліфікації вчителів інформатики є розвиток і вдосконалення інформаційно-комунікаційної компетентності, а одне з найважливіших завдань полягає у формуванні нової інформаційної культури та інформаційно-комунікаційної компетентності особистості, що є необхідною умовою її успішної соціалізації в інформаційному суспільстві. З метою розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів інформатики в системі післядипломної педагогічної освіти розроблено й обґрунтовано методичну систему підвищення кваліфікації вчителів інформатики із застосуванням технологій дистанційного навчання, яка містить три складові: дидактико-цілепокладальну (мета, принципи, дидактичні умови та завдання навчання), формувальну (зміст навчання, методи навчання, форми організації навчання, засоби навчання, технології добору змісту, методів, форм і засобів навчання), діагностико-коригувальну (педагогічний контроль і діагностування результатів освітньої діяльності) для кожного виду освіти (формальної, неформальної та інформальної).

Дослідно-експериментальним шляхом доведено, що поєднання різноманітних форм навчання в організації курсів підвищення кваліфікації вчителів інформатики з технологіями дистанційного навчання в міжкурсовий період позитивно впливає на підвищення їх професійної компетентності. Досліджено організаційно-технологічні особливості та методичні аспекти застосування сучасних технологій дистанційного навчання щодо розвитку компонентів інформаційно-комунікаційної компетентності вчителів інформатики. У практичному аспекті розроблено та впроваджено спеціальні додаткові дидактичні засоби дистанційного навчання: сайт «Інформатика в школі», віртуальна професійна спільнота вчителів інформатики Миколаївської області, блог освітнього проєкту для вчителів інформатики «Наука чи фантастика?»; навчальні та довідкові матеріали, відеоматеріали для вчителів інформатики, розміщені у віртуальній спільноті та платформі дистанційного навчання Moodle [8].

У дисертації Д. Бодненка проаналізовано організацію, зміст, форми, методи і засоби підготовки викладачів вищих навчальних закладів до здійснення дистанційного навчання. Зокрема, він зазначає, що в Україні зафіксовано стійку тенденцію до інтенсифікації запровадження дистанційного навчання в освітній процес закладів вищої освіти. Автор характеризує дидактику дистанційного навчання як сукупність ідей, поглядів, уявлень, авторських шляхів щодо тлумачення навчального процесу в системі дистанційного навчання. При цьому кожний навчальний заклад обирає свій шлях до реалізації дистанційного навчання, однак з певною низкою чинників, що практично уніфікують моделі запровадження технологій дистанційного навчання в діяльність закладів вищої освіти України.

Дисертантом запропоновано організаційно-методичну модель підготовки викладачів вищого навчального закладу до реалізації дистанційного навчання. Модель передбачає діагностику, атестацію, рефлексію та комплексну підготовку викладачів за п'ятьма функціональними напрямками: організаційний, навчально-методичний, інформаційно-комунікаційний, нормативно-правовий та психолого-педагогічний.

Для забезпечення системної, цілеспрямованої, комплексної та ефективної підготовки викладача закладу вищої освіти до здійснення дистанційного навчання необхідно поєднати:

- організаційний напрям підготовленості викладача (формує вміння здійснювати організацію своєї діяльності в галузі дистанційного навчання);
- навчально-методичний напрям підготовленості (сприяє підготовці до створення дистанційного курсу з обраної дисципліни та здійснення навчального процесу з використання технологій дистанційного навчання);
- інформаційно-комунікаційний напрям (формує вміння використовувати технології дистанційного навчання у викладанні дисципліни студентам денної, заочної та екстернатної форм навчання, зокрема вміння створювати інформаційні ресурси в електронному віртуальному середовищі, спілкуватись за допомогою мережі інтернет);
- нормативно-правовий напрям (формує знання та вміння використовувати у своїй діяльності нормативно-регулюючі документи системи дистанційного навчання всіх рівнів затвердження);
- психолого-педагогічний напрям (сприяє формуванню психолого-педагогічних умінь викладачів вищої школи, зумовлених специфікою дистанційного навчання) [3].

Актуальні аспекти здоров'язбережувального використання програмно-апаратних засобів (ПАЗ) учнями основної школи розкрито в дисертаційному дослідженні А. Сухіх. Попри проведені вітчизняними ученими дослідження, нині не існує ні державного стандарту, ні схвалених рекомендацій щодо здоров'язбережувального використання різних видів ПАЗ в освітньому процесі закладу загальної середньої освіти. Авторкою уточнено поняття «здоров'язбережувальне використання програмно-апаратних засобів»; систематизовано ергономіко-педагогічні вимоги до здоров'язбережувального використання ПАЗ в освітньому процесі; обґрунтовано організаційно-педагогічні умови здоров'язбережувального використання ПАЗ в освітньому процесі; визначено поняття здоров'язбережувального складника ІК-компетентності (ЗСІКК) учня основної школи; розроблено модель та основні компоненти методики формування ЗСІКК учня основної школи; розроблено навчально-методичні матеріали для факультативних занять з учнями основної школи для формування їхнього ЗСІКК; укладено навчально-методичні розробки для вчителів (навчально-методичний посібник), учнів (навчально-методичні рекомендації) та батьків (пам'ятка-рекомендації (буклет)), що містять рекомендації зі здоров'язбережувального використання ПАЗ. Дослідниця визначила здоров'язбережувальне використання програмно-апаратних засобів як спеціально організований освітній процес, що передбачає єдність дотримання низки

організаційно-педагогічних умов суб'єктами освітнього процесу, спрямованих на збереження фізичного й психічного здоров'я учнів або його покращення, та збереження стійкої працездатності протягом усього уроку, під час якого використовуються ПАЗ. З'ясовано, що здоров'язбережувальне використання ПАЗ під час освітнього процесу є невід'ємною умовою формування здоров'язбережувального середовища закладу освіти.

У процесі дослідження з'ясовано, що відповідно до ергономічних особливостей використання доцільно виокремлювати дві основні групи ПАЗ: засоби з зовнішніми пристроями введення даних (настільний ПК, ноутбук, нетбук) та моноблоки (планшетний ПК, пристрій для читання електронних книг, смартфон). Узагальнено фактори використання ПАЗ, що можуть спричинювати негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я, групи ризиків негативного впливу на психічне та фізичне здоров'я та їхні наслідки для психічного і фізичного здоров'я учнів основної школи. Негативних наслідків можна уникнути або мінімізувати їх шляхом дотримання ергономіко-педагогічних вимог до використання ПАЗ в освітньому процесі, систематизованих у результаті дослідження [24].

У дисертаційному дослідженні М. Шишкіної розкрито основні аспекти формування й розвитку хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища закладу вищої освіти. Авторкою проведено історичний і теоретико-методологічний аналіз сутності проблеми формування й розвитку хмар орієнтованого освітньо-наукового середовища (далі – ХООНС) закладу вищої освіти (ЗВО), виокремлено етапи його еволюції; визначено мережні інструменти сучасного етапу розвитку ХООНС ЗВО; виявлено тенденції, обґрунтовано принципи формування й розвитку хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища ЗВО; визначено критерії і показники сформованості ІКТ-компетентності наукових, науково-педагогічних працівників і студентів із використання хмарних технологій; виокремлено етапи пілотного проектування і широкого впровадження ХООНС ЗВО та розроблено систему моделей його формування й розвитку (загальну модель формування і розвитку ХООНС ЗВО; модель групування компонентів ХООНС ЗВО; модель наукового компонента ХООНС ЗВО; гібридну сервісну модель організації доступу до програмного забезпечення у ХООНС ЗВО; холистичну модель підготовки фахівця у галузі STEM-освіти; ХООНС STEM-освіти); розроблено методичну систему формування й розвитку хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища закладу вищої освіти тощо. Дослідниця зазначає, що підходи до побудови такого середовища мають бути спрямовані на розширення доступу користувачів до кращих зразків електронних освітніх ресурсів і сервісів, розвиток особистості, потенційне здобуття максимально можливих результатів застосування ІКТ для досягнення цілей навчання. Створення хмаро орієнтованого навчально-наукового середовища має спиратися на принципи відкритої освіти, зокрема, мобільності учнів і вчителів; рівного доступу до освітніх систем; надання якісної освіти; формування структури та реалізації освітніх послуг; загальнопедагогічні, а також специфічні, характерні для хмаро орієнтованих систем, а саме: адаптивності; персоніфікації

постачання сервісів; уніфікації інфраструктури; повномасштабної інтерактивності; гнучкості й масштабованості; консолідації даних і ресурсів; стандартизації та сумісності; безпеки і надійності; інноваційності та ін. Основними етапами розвитку освітньо-наукового середовища є: створення комп'ютерно орієнтованого навчального середовища; комп'ютерно інтегрованого навчального середовища; а також хмаро орієнтованого навчального середовища, що уможливило виявити особливості використання хмаро орієнтованих мережних інструментів сучасного етапу його сформованості, тенденції та перспективи подальшого розвитку.

У процесі проектування хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища закладу вищої освіти доцільно застосовувати методичну систему його формування, яка містить низку методик, об'єднаних системоутворюючим чинником, яким є хмаро орієнтований підхід, що спирається на відповідні базові характеристики й сервісні моделі. Система охоплює методику використання науково-навчальної хмари наукової/освітньої установи, що спрямована на поліпшення організації і підвищення ефективності наукових досліджень, упровадження (оприлюднення, розповсюдження і використання) їх результатів; методику використання хмаро орієнтованих компонентів навчального призначення на базі гібридної хмари AWS та спеціалізованого сервісу (SageMathCloud), орієнтованих на зростання рівня ІКТ-компетентності викладачів і студентів, покращення результатів навчання тощо [26].

Упровадження ІКТ, у тому числі з метою здійснення дистанційного навчання, до освітнього простору України потребує вивчення й застосування релевантного зарубіжного досвіду. Природно, що зазначена проблема стала об'єктом дослідження низки дисертаційних досліджень [10, 12, 13 та ін.].

Так, наприклад, у дисертаційному дослідженні Б. Шуневича наведено результати становлення й розвитку дистанційного навчання на прикладі 34 вищих навчальних закладів таких країн Європи, як Великобританія, Нідерланди, Греція, Ісландія, Іспанія, Латвія, Німеччина, Норвегія, Румунія, Туреччина, Франція та ін., а також Північної Америки – Канади, США.

Автором проаналізовано еволюційний розвиток технологій дистанційного навчання, що розвивалося за схемою: технологія дистанційного навчання (ТДН) низького рівня (навчальні матеріали на паперових носіях) → ТДН середнього рівня (аудіо- і відеоматеріали, компакт-диски тощо, а також аудіо- та телекомунікації) → ТДН високого рівня (інтернет / WWW, так звані мережеві ТДН).

Науковець зазначає, що розвиток дистанційної освіти в Європі і Північній Америці розпочався майже одночасно, проте в межах Європи в країнах колишнього Радянського Союзу і країнах соціалістичного табору відстає приблизно на чверть століття. Дистанційна освіта з використанням ІКТ, обумовлена їх швидким розвитком, розпочалася приблизно одночасно в Європі й Північній Америці.

На основі аналізу способів організації відкритого і дистанційного навчання у закладах вищої освіти Європи та Північної Америки з точки зору нормативно-правової бази, віртуальних навчальних середовищ, навчальних програм,

пропонованих освітніми закладами студентам дистанційної форми навчання, механізмів оцінювання знань студентів, джерел фінансування навчальних закладів та основних витрат, шляхів підвищення кваліфікації викладачів дистанційного навчання виявлено тенденції в організації нових технологій навчання, що характерні для окремих закладів вищої освіти країн Європи та Північної Америки. На їх прикладі показано, що заклади вищої освіти Європи та Північної Америки самостійно впроваджують таку форму навчання виходячи зі своїх можливостей і потреб ринку на рівні конкретного університету, штату, провінції або отримують відповідні дозволи від державних органів, а деякі закони, що стосуються дистанційного навчання, розробляються на державному рівні, а отже, є обов'язковими для виконання у всіх освітніх закладах. Сучасні системи відкритої і дистанційної освіти характеризуються наявністю однієї із таких можливих організаційних структур: центр / кафедра / факультет / інститут ДН у рамках традиційного університету; університет або коледж ДН, які не мають традиційних студентів; віртуальний університет, навчання в якому базується виключно на комп'ютерних мережах, наприклад мережі інтернет; телеуніверситет, навчання в якому базується переважно на використанні телевізійних навчальних курсів; консорціум традиційних університетів або коледжів, у яких кожний із учасників розробляє низку курсів для ДН, а організоване ним агентство-посередник відповідає за маркетинг цих курсів і загальне функціонування системи відкритої освіти на базі консорціуму.

Основним джерелом фінансування європейських закладів дистанційного навчання залишається держава, а в США, крім держави, – комерційні структури, що прагнуть підвищити рівень кваліфікації своїх співробітників. Ще одним джерелом фінансування таких закладів є кошти від плати за навчання та гранти. У країнах колишнього соціалістичного табору, наприклад Словенії й Румунії, а також у приватних ЗВО на Заході фінансування здійснюється за рахунок коштів, які студенти платять за навчання, і грантів. Оцінювання знань студентів особливо не відрізняється у ЗВО Європи і Північної Америки. Деякі американські навчальні заклади перевіряють не лише знання, а й компетентність студентів у процесі виконання певних завдань на основі засвоєних знань, що ускладнює перезарахування кредитів, отриманих в інших закладах вищої освіти США. Інші американські навчальні заклади оцінювання знань студентів покладають на провайдера освітнього закладу.

Навчальні заклади часто самостійно організують підготовку викладачів для роботи з дистанційними курсами і студентами у вигляді індивідуальних занять працівників центрів дистанційного навчання з викладачами, семінарів, а також шляхом обміну досвідом із зарубіжними викладачами, розробниками дистанційних курсів тощо. Деякі ЗВО передають функції підготовки викладачів провайдеру послуг електронного навчання [27].

Таким чином, в українських дисертаційних дослідженнях розкрито багато аспектів використання ІКТ в освітньому процесі, але ще відсутні роботи, які б давали відповіді на виклики, обумовлені пандемією Covid-19 та негативними прогнозами щодо можливостей розвитку нових пандемій.

Список використаної літератури

1. **Бацуровська І. В.** Теоретичні і методичні засади освітньо-наукової підготовки магістрів в умовах масових відкритих дистанційних курсів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2018. 644 с.
2. **Биков В. Ю.** Інновації в організації досліджень та розробок у галузі інформаційно-комунікаційних технологій в освіті у світлі викликів XXI сторіччя. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Т. 8 : Психологічна теорія і технологія навчання, вип. 10. С. 55–74.
3. **Бодненко Д. М.** Підготовка викладачів вищого навчального закладу до здійснення дистанційного навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Черкаси, 2007. 256 с.
4. **Відповіді освіти на Covid-19: кроки для забезпечення поступу: робочі документи** Організації економічного співробітництва та розвитку, № 224. URL: https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/Vidpovidi-osvity-na-COVID-19_ost.pdf.
5. **Гриценко В. Г.** Теоретико-методичні основи проектування та впровадження інформаційно-аналітичної системи управління університетом : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.10. Київ, 2019. 664 с.
6. **Гуцол В. В.** Формування екологічної культури студентів аграрного університету засобами дистанційного навчання : дис. ... канд. пед. наук 13.00.04. Вінниця, 2013. 227 с.
7. **Закатнов Д. О.** Організаційно-педагогічні проблеми створення і функціонування міжшкільного навчально-виробничого комп'ютерного центру : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1992. 177 с.
8. **Захар О. Г.** Методична система підвищення кваліфікації вчителів інформатики із застосуванням технологій дистанційного навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2016. 278 с.
9. **Зоря Ю. М.** Організаційно-педагогічні засади використання інформаційно-комунікаційних технологій у патріотичному вихованні старшокласників у позакласній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2014. 212 с.
10. **Зубченко О. С.** Інформаційно-комунікаційні технології у шкільній освіті Великобританії : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2010. 333 с.
11. **Іванова С. М.** Використання системи EPRINTS як засобу інформаційно-комунікаційної підтримки наукової діяльності в галузі педагогічних наук : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10. Київ, 2014. 317 с.
12. **Іванюк І. В.** Розвиток комп'ютерно орієнтованого навчального середовища в умовах полікультурної освіти учнів в країнах Європейського Союзу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10. Київ, 2016. 251 с.
13. **Капустян І. І.** Розвиток навчального комп'ютерно орієнтованого середовища у неперервній педагогічній освіті Швеції : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10. Полтава, 2012. 234 с.

14. **Коваленко В. В.** Використання WEB-орієнтованих і мультимедійних технологій у формуванні соціальної компетентності молодших школярів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10. Київ, 2018. 286 с.
15. **Койчева Т. І.** Підготовка майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей як тьюторів для системи дистанційної освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2004. 304 с.
16. **Кравченко С. О.** Формування дослідницької компетентності майбутніх екологів засобами інформаційно-комунікаційних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Кропивницький, 2019. 253 с.
17. **Меркулова С. І.** Управління процесом педагогічної орієнтації старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Київ, 2014. 320 с.
18. **Образование в эпоху COVID-19** и в последующий период: Концептуальная записка Генерального секретаря ООН Антониу Гутерриша. Август 2020 года. URL: https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/policy_brief_-_education_during_covid-19_and_beyond_russian.pdf.
19. **Овчарук О. В., Гриценчук О. О.** Освітні онлайн ресурси для підтримки освіти для демократичного громадянства та цифрового громадянства у європейських країнах у період пандемії Covid-19. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. Вінниця : Друк плюс, 2020. Вип. 55. С. 86–96. URL: <https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/608>.
20. **Осадча К. П., Осадчий В. В., Круглик В. С.** Роль інформаційно-комунікаційних технологій під час епідемій: спроба аналізу. *Ukrainian Journal of Educational Studies and Information Technology*. 2020. Vol. 8, Is. 1. URL: <https://uesit.org.ua/index.php/itse/article/view/276/231>.
21. **Осадчий С. В.** Формування професійної спрямованості старшокласників у процесі вивчення електронно-обчислювальної техніки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1999. 203 с.
22. **Освіта протягом життя**: світовий досвід і українська практика. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/252>.
23. **Стефаненко, П. В.** Теоретические и методические основы дистанционного обучения в высшей школе : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 2002. 470 с.
24. **Сухіх А. С.** Здоров'язбережувальне використання програмно-апаратних засобів учнями основної школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.10. Київ, 2018. 364 с.
25. **Шевченко Н. А.** Формирование готовности старшеклассников к трудовой деятельности в области электронно-вычислительной техники : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 1994. 172 с.

26. **Шишкіна М. П.** Теоретико-методичні засади формування і розвитку хмаро орієнтованого освітньо-наукового середовища вищого навчального закладу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.10. Київ, 2016. 441 с.

27. **Шуневич Б. І.** Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 2008. 509 с.

28. **COVID-19 education response:** how many students are at risk of not returning to school? URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373992>.

29. **Educational inequalities in Europe** and physical school closures during COVID-19. URL: https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/fairness_pb2020_wave04_covid_education_jrc_i1_19jun2020.pdf.

30. **The impact of COVID-19** on children. URL: https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/160420_Covid_Children_Policy_Brief.pdf.

31. **We should avoid flattening** the curve in education – Possible scenarios for learning loss during the school lockdowns. URL: <https://blogs.worldbank.org/education/we-should-avoid-flattening-curve-education-possible-scenarios-learning-loss-during-school>.

ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД У СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ (ЧАСТИНА ІІ) (аналітичний огляд)

Автор-упорядник
Ростока М. Л.,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

Здійснено аналітичне дослідження репозиторію Електронної бібліотеки НАПН України. Наведено перелік наукових результатів досліджень, значущість яких сфокусовано у монографіях, статтях, матеріалах конференцій підвідомчих інституцій НАПН України тощо. Акцент зроблено на внесок учених Національної академії педагогічних наук України в розвиток трансдисциплінарної парадигми освіти. Встановлено прогностичні вектори розвитку трансдисциплінарних досліджень в академічному середовищі.

Ключові слова: інтердисциплінарність, міждисциплінарність, мультидисциплінарність, трансдисциплінарність, трансдисциплінарний підхід, трансдисциплінарна парадигма, трансдисциплінарна освіта, НАПН України.

1. Інформаційні дані щодо аналізу репозиторію Електронної бібліотеки НАПН України та сайтів академічних інституцій

На основі контент-аналізу Електронної бібліотеки НАПН України здобуто певні інформаційні дані щодо розроблення проблематики трансдисциплінарного підходу в системі науково-методичного забезпечення модернізації і реформування освіти України.

З'ясовано, що в середовищі зазначеного репозиторію на даний час (2021) зосереджено 169 наукових праць, пов'язаних суто з міждисциплінарністю в освіті (як передумовою розвитку трансдисциплінарної парадигми); 171 праця – зі STEM-напряму наукових досліджень (різновид трансдисциплінарного підходу); 171 позиція матеріалів – за пошуком, що передбачає запровадження методології онтологічного моделювання як одного з основних напрямів організації трансдисциплінарних досліджень; у 228 працях репозиторію розглянуто механізми адаптаційних процесів у модернізації та реформуванні освіти України, що є суттєво важливим аспектом розроблення стратегії трансдисциплінарних досліджень у цілому.

Позитивним є те, що налічується 24 праці, які стосуються суто досліджень феномену «трансдисциплінарність» як синергетичного джерела освіти на сучасному етапі. Увагу привернули деякі праці, що є значущими для дослідження в напрямі розвитку трансдисциплінарного підходу щодо випереджального розвитку освіти України.

Нині вітчизняна освітня галузь перебуває в руслі модернізації та реформування, що провокує виникнення великої кількості інноваційних освітніх продуктів з урахуванням положень трансдисциплінарного підходу. Ці трансформаційні зміни освіти впливають з вивчення й застосування багатогранного й багаторічного досвіду провідних учених і практиків, які висвітлюють свої думки у певному науковому доробку.

Отже, розглянемо аналітичні результати наукових досліджень учених НАПН України, що сприяли розвитку трансдисциплінарної парадигми освіти.

2. Синергетичний ефект трансдисциплінарного бачення освітнього простору в дослідженнях НАПН України

Аналітичні розвідки щодо практики організації й проведення наукових досліджень провідних учених Національної академії педагогічних наук України доводять, що останнім часом з'явилося багато вагомих наукових здобутків щодо розбудови трансдисциплінарного простору. Так, під редакцією В. Кременя підготовлено монографічні праці *«Синергетика і творчість»*, *«Синергетика і освіта»*, *«Критичне мислення: освіта, творчість, цінності»*. В умовах трансдисциплінарної парадигми існування суспільства головними чинниками постають нові, раніше не акцентовані компетентності – критично мислити, орієнтуватися на випереджальний розвиток освіти, відроджувати ціннісні мотиви існування людини. У цьому контексті маємо розглядати синергетику творчого подиху трансдисциплінарного відтворення світу. Досліджуючи критичне мислення, авторський колектив згаданих праць розглядає «дійовий фактор пізнання й практичного освоєння соціально-культурного і природного світу». Автори наголошують на ролі мислення у визначенні стратегій розвитку важливих сфер сучасного соціуму – науки, культури й освіти. Проаналізовано роль продуктивного мислення в реалізації креативного потенціалу людини у відповідях на виклики новітньої цивілізації. Окреслено шляхи подолання суперечностей розвитку сучасної особистості у вимірах цивілізаційного поступу сучасності. Трансдисциплінарний контекст відповідає аналітичним поглядам авторів стосовно визначення творчого процесу як динамічної системи, «що має здатність до відкритості, саморозвитку, детермінованості та внутрішньої когерентності складових». На думку авторів, «творчість виявляється не тільки як цілісна, але разом з тим і складна (комплексна) система, що здатна переходити від хаосу множини ідей до впорядкованості творчого здійснення». Дослідники стверджують, що «саме в контексті наповнення новим змістом поняття хаосу як певна надскладної впорядкованості, що існує неявно, потенційно і може реалізуватися у багатоманітті впорядкованих структур, виявляється методологічна

значущість синергетики». Монографії розраховано на широке коло читачів – фахівців у галузі філософії, представників соціально-гуманітарних наук, педагогіки, психології, сфери освіти, а також молодих учених, аспірантів та всіх, кого цікавлять проблеми культури мислення людини в умовах суспільства знань, хто цікавиться проблемами синергетичного мислення як умовою творчості в парадигмі людиноцентризму. У монографії розглянуто сучасні освітні, соціокультурні процеси як цілісну, динамічну самоорганізовану систему, здатну до перманентної трансформації та оновлення. Досліджено, що крізь призму синергетики освіта перетворює з можливості в дійсність формування творчої, високоінтелектуальної особистості, здатної орієнтуватися в колосальних потоках інформації, вільно існувати у відкритій, складній системі відносин людини та сучасної цивілізації. Праці орієнтовано на фахівців у галузі філософії, педагогіки, психології, всіх, хто цікавиться проблемами синергетичного мислення як умовою творчості в парадигмі людиноцентризму [18; 19; 20].

У статті *«Педагогіка медіальна у контексті міждисциплінарності»* Н. Ничкало розглядає становлення і розвиток медіальної педагогіки як субдисципліни педагогічної науки. На нашу думку, це є ознакою трансдисциплінарного змісту педагогічної науки. Авторка аналізує історико-педагогічні аспекти цієї проблеми та привертає увагу до шести таких її вимірів, як історичне бачення, методологічний аспект, дисциплінарність, зв'язок з іншими дисциплінами, перспективні напрями розвитку (за Е. Гавел-Дюті), а також висвітлює результати окремих досліджень німецьких, польських, українських науковців. Доведено, що розвиток досліджень з медіальної педагогіки потребує міждисциплінарного підходу, системних взаємозв'язків з іншими галузями наукового знання. Наголошено на пріоритетності завдання щодо формування, інформаційно-освітнього середовища закладів освіти різних типів з урахуванням їх мети і завдань, особливостей організації освітнього процесу в кожному з них. На прикладі дослідження *«Проектування інформаційно-освітнього середовища професійно-технічних навчальних закладів професійно-технічної освіти»* розкрито особливості проектування інформаційно-освітнього середовища. Обґрунтовано положення щодо закономірного переходу від традиційної шкільної дидактики до сучасної професійної дидактики. Дослідниця розкриває роль наукової школи академіка НАПН України Р. Гуревича в обґрунтуванні теоретичних і методичних засад інформатизації професійної освіти, впровадження інноваційних технологій в освітньому процесі розвитку професійної культури, професійних компетентностей майбутніх фахівців [22]. На нашу думку, це є ознакою трансдисциплінарного змісту педагогічної науки.

Цікавим доробком учених НАПН України є праці з обґрунтування запровадження трансдисциплінарного підходу у систему післядипломної педагогічної освіти, зокрема одного з різновидів цієї методології – інтердисциплінарності. Так, В. Олійник, автор наукової праці *«Інтердисциплінарність у здійсненні неперервного фахового зростання педагогічних кадрів у системі післядипломної педагогічної освіти України»*, розглядає основні положення інтердисциплінарного підходу в післядипломній

педагогічній освіті України. Він розкриває сутність, функції, алгоритм і особливості реалізації інтердисциплінарних зв'язків в освітньому процесі закладів післядипломної педагогічної освіти [23].

Спираючись на досвід поколінь освітян, ми переконані, що саме у базис педагогіки, навіть безпосередньо як науки, покладено суть двох трансдисциплінарних тісно взаємопов'язаних осередків – «навчання» й «виховання». Отже, підвищення кваліфікації педагогічних працівників апіорі є трансдисциплінарним (інтердисциплінарним), а також здійснюється неперервно в тренді сучасних трансформацій та спрямовано на випереджальну траєкторію.

3. Університет як трансдисциплінарне науково-освітнє середовище та його інтернаціоналізація в наукових дослідженнях

Результати наукового дослідження за темою *«Феномен університету в контексті «суспільства знань»* представлено у вигляді монографії, де проаналізовано основні проблеми, пов'язані з перспективами розбудови університету світового класу в Україні. Досліджено сучасну вищу освіту та трансформації феномену університету в контексті становлення «суспільства знань». Йдеться також про нові тенденції розвитку та форми сучасної університетської освіти в умовах соціально-економічних, культурних, екзистенціальних та технологічних реалій ХХІ століття. Висвітлені у монографії результати дослідження можуть бути використані Міністерством освіти і науки України, закладами вищої освіти України, установами НАПН України, радами ректорів регіональних університетських центрів України та позитивно вплинути на процес реформування університетської освіти відповідно до сучасних світових стандартів. На нашу думку, актуальність цього наукового доробку в першу чергу підтверджується тим, що на сучасному етапі саме університети є тим, так званим трансдисциплінарним інформаційно-освітнім середовищем, що забезпечує майбутньому громадянину (фахівцю, професіоналу) адаптивне існування в суспільстві знань, здобуття знань і досвіду не лише з вузько спрямованого напрямку навчальних дисциплін, а й сприяє їхньому розвитку поза межами дисциплін [3].

Нині на щаблі налагодження трансдисциплінарних взаємозв'язків зі світовими освітянськими й науковими спільнотами, а тим самим й обмін знаннями й досвідом, набуття іншомовних компетентностей тощо посідають чільне місце в інтернаціоналізації освітньої галузі. Так, продовжуючи актуалізацію проблематики університетів ХХІ століття, учені Інституту вищої освіти НАПН України у монографії *«Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій»* розглядають дослідження інтернаціоналізації вищої освіти як головний напрям її розвитку в умовах динамічних суспільних трансформацій, спричинених глобалізацією і стрімким розвитком новітніх інформаційно-комп'ютерних технологій. Авторами проаналізовано особистісний та інституційний виміри інтернаціоналізації вищої освіти, її мультикультурний і

трансформативний потенціал, зокрема у космополітичній перспективі, висвітлено механізми інтернаціоналізації університетів Європейського Союзу та комунікаційні процеси в інтернаціоналізації вищої освіти. Обґрунтовано, що інтернаціоналізація вищої освіти має розглядатися не як самодостатня мета, а як засіб підвищення якості освіти й засіб підготовки молодшої людини до життя у глобалізованому світі в умовах динамічних цивілізаційних трансформацій. У монографії проаналізовано стратегічні документи глобального, європейського і національного рівнів, що визначають політику і перспективи інтернаціоналізації вищої освіти. Розглянуті в монографії результати дослідження підкріплено методичними матеріалами *«Інтернаціоналізація вищої освіти в Україні: методичні рекомендації»*, які пропонувано для використання Міністерством освіти і науки України, закладами вищої освіти України, установами НАПН України, радами ректорів регіональних університетських центрів України, що позитивно впливатиме на процес реформування університетської освіти відповідно до сучасних світових стандартів. Монографію рекомендовано дослідникам, викладачам, молодим науковцям, а також всім, хто цікавиться проблемами інтернаціоналізації вищої освіти та її культурно-гуманітарними стратегіями [8; 9].

На нашу думку, процес інтернаціоналізації вищої освіти сприяє розбудові трансдисциплінарної парадигми вітчизняного науково-освітнього простору, що всебічно сприяє виведенню українського суспільства на світові горизонти.

Дослідники Інституту вищої освіти НАПН України в роботі *«Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду інтернаціоналізації вищої освіти на основі культурно-гуманітарних стратегій (частина II): препринт (аналітичні матеріали)»* визначають інтернаціоналізацію як глобальне явище. Вони вважають її пріоритетом для розвитку не тільки системи вищої освіти, а й суспільства в цілому. Саме тому дослідники пропонують нові моделі та підходи до інтернаціоналізації вищої освіти як засіб позиціонування країни за межами своїх кордонів. В аналітичних матеріалах наведено результати аналізу стратегій інтернаціоналізації вищої освіти в країнах Європи – Італії, Німеччині, Польщі, Фінляндії, Франції та Росії, де проілюстровано відмінності у національних та інституційних стратегіях, виявлено десять ключових тенденцій: зростаюча важливість інтернаціоналізації на всіх рівнях; вплив національних стратегій інтернаціоналізації на інституційні; недостатнє фінансування освіти; збільшення кількості приватних закладів та комерціалізація освітніх послуг; вплив глобалізації; зростаюча конкуренція; зростаюча роль регіоналізації; недостатність даних; нові напрями розвитку інтернаціоналізації (цифрове навчання) [1].

Саме завдяки усвідомленню результатів аналітичної діяльності, актуалізації уваги на їх трансдисциплінарних ознаках приходить стратегічне бачення механізмів й умов інтернаціоналізації освіти України взагалі та вищої освіти зокрема.

Звертаємося до статті Л. Войнаровської *«Концепція інформаційного суспільства та роль знань у соціальних трансформаціях»*, де подано аналіз концепції інформаційного суспільства та його найбільш досконалу форму –

«суспільство знань». Спираючись на результати вивчення концепції «суспільства ризику» у викладі німецького дослідника трансформацій суспільства Готтхарда Бехманна, який порушує проблему ризиків і гуманітарної безпеки в суспільстві знань та загострює увагу на необхідності прагнення до міждисциплінарності (звернення до історії науки, мистецтва й культури для пошуку зразків та методологічних підстав для комплексного дослідження), авторка наголошує на тому, що тут забезпечується діалогічність і плюралізація знань у дослідженнях та навчанні. Дослідниця зазначає, що в умовах переходу від науково-технічної та соціально-економічної політики до політики в галузі знань виникає необхідність формування «нової етики» щодо розширення глобальної бази знань, інтеграції раніше автономних дисциплін та формування на їх основі міждисциплінарних і мультидисциплінарних програм навчання тощо [5].

Ще в 1998 р. ЮНЕСКО вже наголосило на необхідності переходу від міждисциплінарного до трансдисциплінарного рівня розроблення навчальних програм. Й те, що учені НАПН України працюють над цією проблематикою, свідчить про важливість тренду трансдисциплінарності в освітньому просторі нашої країни.

4. Психологічні ознаки трансдисциплінарності в дослідженнях академічних інституцій НАПН України

Аналізуючи сучасний стан трансдисциплінарного контексту психологізації як суспільних процесів взагалі, так і освітніх адаптаційних процесів зокрема, звертаємо увагу на наукову працю Г. Бевз *«Особистісні, соціальні та суспільні ресурси урегулювання соціальних конфліктів: міждисциплінарний підхід»*. У статті наголошено на тому, що ризик конфліктної взаємодії продовжує активізувати запити щодо вивчення проявів конфліктів та пошуку засобів їхнього мирного урегулювання. У розумінні автора предметом дослідження виступає категорія «ресурс», природа якого характеризується двонаправленістю (як бажаний предмет конфліктної взаємодії й як засіб посилення здатностей людини). Трансдисциплінарний рівень дослідження визначається психологічною позицією ресурсного підходу (ознака трансдисциплінарного бачення світу), що застосовується для вивчення адаптаційних процесів людини, станів її здоров'я та стратегій подолання. Г. Бевз вважає, що саме в конфлікті перш за все актуалізуються особистісні ресурси. Трансдисциплінарні ознаки ми бачимо й у тому, що актуалізація соціального й суспільного рівнів має вторинний характер і передбачає певний рівень практичних навичок щодо їх використання задля врегулювання конфліктної ситуації. Автор наголошує, що в контексті психології конфлікту ресурсна концепція має бути розширена шляхом застосування міждисциплінарних знань, зокрема економічної теорії ресурсу та її застосування у сфері стратегічного менеджменту. Дослідження засвідчує, що міждисциплінарність знань у сфері конфліктів є перспективною, особливо щодо прояснення їхніх ефектів при перетині задіяних у них суміжних площин [4].

На нашу думку, Г. Бевз, наголошуючи на перспективності міждисциплінарності, має на увазі саме її найвищий рівень, точніше вихід на зовсім інший, конструктивно обумовлений горизонт пізнання й розв'язання конфлікту – трансдисциплінарну стратегію в конфліктології.

Акцентуємо увагу на науковому доробку колективу авторів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, які в практичному посібнику **«Соціальний конфлікт: інноваційні комунікативні технології врегулювання»** розширюють уявлення про передумови, причини й наслідки соціальних конфліктів та соціально-психологічні ресурси їх комунікативно-технологічного врегулювання. Автори розкривають особливості застосування соціально-психологічних комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів у різних сферах суспільної практики: у професійному й освітньому вимірах, онлайн-середовищі й сімейних стосунках. У посібнику розглянуто комплекс послідовних операцій спілкування (комунікативних алгоритмів) для забезпечення конструктивної міжособистісної комунікації в різних площинах соціальних відносин. З метою прогнозування конфліктних ризиків запропоновано модель аналізу соціальних систем, яку адресовано викладачам психологічних дисциплін закладів вищої освіти, науковцям і студентам; психологам, соціологам, соціальним працівникам, керівникам підприємств та громадських організацій. Матеріали також можуть бути використані в процесі підготовки й підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, менеджерів, працівників соціальних служб [5].

Цікавим має стати досвід дослідниці О. Завгородньої, яка в праці **«Розробка принципів інтегративно-екзистенційного підходу»** розглядає принципи і методи інтегративно-екзистенційного підходу, що можуть бути продуктивними в контексті фасилітації інтеграційних процесів в психології. Авторкою запропоновано методичні інструменти, розширені й технологічно конкретизовані стосовно актуальних психологічних проблем, що сприяє народженню нового, на нашу думку, трансдисциплінарного бачення, у спільному просторі різних традицій, теорій, дослідницьких підходів [13]. Крім того, в науковій праці О. Завгородньої в співавторстві з С. Копиловим **«Творчий спадок Г.О. Балла в контексті проблем сучасної психології»** схарактеризовано сучасну пізнавальну ситуацію та показано, що саме наукова творчість Г. Балла відповідає викликам часу, є суголосною загальнонауковим тенденціям і запитам сучасної психології (людинознавча спрямованість, конструктивна ревізія категорії раціональності, діалогізм, осмислення прихованих і маргінальних течій у розвитку знання, інтегративність і трансдисциплінарність наукового пошуку). Наголошено на важливості осмислення творчого спадку Г.О. Балла, його евристичного потенціалу у розв'язанні актуальних проблем психології, зокрема у пошуку шляхів інтеграції психологічного знання [10].

Вважаємо, що нині сучасність диктує науці й освіті розвиток нового напрямку психологічної науки «психологія трансдисциплінарності», що є вимогою часу, значущою ланкою методології трансдисциплінарного підходу в освіті.

У цьому контексті слід звернути увагу на матеріали методичного посібнику **«Інтегративний підхід до вивчення і розвитку творчих здібностей школярів»**,

в якому О. Губенко систематизує відомі й широко застосовані авторські методики активізації, розвитку та діагностики творчих здібностей дітей і молоді. Тут уперше у сфері науково-методичного забезпечення підготовки молоді до наукоємних творчих професій реалізуються три основні завдання профконсультаційної роботи: багатобічне психодіагностичне вивчення особистості; порівняння психологічних структур особистості й психофізіологічних вимог, що пред'являються науково-технічними професіями; розвиток (поряд з діагностикою) професійно значущих психологічних структур. Посібник призначено для використання в практиці шкільних психологів, здобувачів освіти, батьків, учителів, старшокласників, викладачів закладів вищої освіти тощо [10]. Адже методологія трансдисциплінарного підходу передусім має інтегративний характер, що провокує розвиток складного мислення особистості.

Вважаємо за доцільне звернути увагу на наукову роботу *«Теоретико-методичні засади інтеграції природничо-наукової освіти в основній школі»*, у якій викладено теоретичні основи та методичну систему інтеграції змісту природничо-наукової освіти учнів основної школи, розглянуто методологічні та психологічні засади технології інтеграції елементів знань про природу в єдину природничо-наукову картину світу на основі загальних законів і закономірностей природи під час вивчення природознавства, географії, біології, фізики та хімії в основній школі, розкрито зміст поняття «навчальне середовище», яке створює умови для продуктивної освіти, забезпечує природовідповідність навчально-виховного процесу, ефективність навчання. Авторами висвітлено психолого-педагогічні основи використання гуманітарних знань у процесі інтеграції природничо-наукової освіти в основній школі, що дає змогу наповнити природничий зміст освіти загальнокультурним компонентом та гуманітаризувати його, інтегрувати наукові знання із загальнолюдськими цінностями [14]. На нашу думку, це корелюється із здобуттям трансдисциплінарних знань і досвіду здобувачами освіти поза межами вузько спрямованих навчальних дисциплін.

5. Трансдисциплінарні пошуки в науковій діяльності ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, НАПН України

Нині, визначаючи сучасну бібліотеку як потужний науково-дослідний, науково-просвітницький, трансдисциплінарний осередок суспільства знань (всього й про все), аналізуючи сучасні тренди трансдисциплінарного підходу в організації й проведенні низки наукових досліджень, звертаємо увагу на певну кількість наукових напрацювань, що відкривають нові канали діяльності виконавців досліджень, зокрема представників відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти.

Так, науковці А. Гуралюк і Н. Вараксіна пропонують для ознайомлення аналітичну працю *«Аналітичний огляд використання комп'ютерних онтологічних систем в науці та освіті»*, яку виконано за планом прикладного наукового дослідження «Бібліографічний та аналітичний супровід діяльності Національної академії педагогічних наук України щодо науково-методичного

забезпечення модернізації та реформування освіти» (2020-2022 рр., наук. кер. канд. іст. наук, с.н.с. А. В. Селецький). Аналітична інформація стосується трансдисциплінарних пошуків інформаційних джерел на засадах онтологічного підходу (різновид трансдисциплінарного). Тобто проаналізовано інформаційні бази даних щодо створення і використання комп'ютерних онтологій в науці, освіті та бібліотечній справі. Дослідниками визначено, що основними напрямками досліджень у вітчизняних авторів є розкриття загальних основ поняття «комп'ютерна онтологія» та її дефініції; конструювання знаннево-орієнтованих систем на основі онтологічного підходу; використання онтологій як засобу формування компетентностей; розроблення освітніх сервісів (інформаційних ресурсів); створення онтологічних електронних підручників; онтологічне моделювання в системі освіти; безпосередня побудова й використання онтологій в освітньому процесі; підтримка трансдисциплінарності в освітньому процесі; застосування онтологічного моделювання в інклюзивній освіті; формування тестових завдань; використання онтологій в бібліотечній діяльності тощо. Аналітики стверджують, що онтологічний напрям наукових досліджень має трансдисциплінарний характер і великі перспективи щодо використання в знаннево-орієнтованих системах [1].

Важливим є те, що систематизовані й узагальнені дослідниками аналітичним шляхом наукові праці учених й освітян сформовано для вивчення дисертантами (магістрантами, аспірантами, докторантами) й ученими як раціональний путівник у пошуку необхідних фактів і переконань.

Зазначимо, що у 2021 р., на момент аналітично-синтетичного етапу згаданого наукового дослідження, на світовому рівні здійснено певні впровадження проміжних результатів, які сфокусовано у статті *«Двокомпонентна візуалізація онтографів»*, де наголошується на актуальності створення нових підходів до подання інформації, реалізації її доступності та ефективності використання. Автори вважають, що поряд із традиційною інформаційною підтримкою у формі баз даних динамічний розвиток набувають саме бази знань, які за умови ефективного застосування забезпечують значні конкурентні переваги. На думку науковців, важливою особливістю баз знань є вміння працювати з наближеними множинами. Авторами розроблено технологію візуалізації онтограм, частково впроваджену в вебджерелі «Ontos.xyz», де уможливаються візуалізація вершин онтографа, зв'язки між ними та призначення для кожної вершини певного набору контекстів, пов'язаних з нею. Головною особливістю редактора «Ontos» дослідники вважають можливість призначення кожному вузлу контексту всіх типів, що підтримуються браузером, у тому числі HTML-сторінки, ресурси Web 2.0 тощо. У контексті трансдисциплінарного підходу онтологічна основа обслуговування баз знань слугує засобом організації знань, що дає змогу активно працювати зі знаннями, розв'язувати проблеми, пов'язані з освітою, розвитком штучного інтелекту, системами прийняття рішень та багатьма іншими сферами, де можуть бути використані наближені множини [28].

У 2021 р. представниками відділу наукового інформаційно-аналітичного супроводу освіти ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського на виконання цього ж етапу наукового дослідження опубліковано статтю **«Онтологічна візуалізація знаннієвих конструктів в операціональному управлінні інформаційними об'єктами»**, де розглянуто властивості онтологічних моделей щодо відображення концептуального погляду дослідника на певну предметну область та формування певної його інформаційної компетентності однозначно визначати його концепцію, структуру, накопичувати та повторно використовувати знання неодноразово, що уможливорює широке їх використання в освітньому процесі. Отже, життєздатним рішенням є надання користувачеві кількох варіантів візуалізації, щоб він міг вибрати той, який відповідає його поточним потребам. Цікавим є те, що у статті подано опис авторського вебресурсу «Ontos.huз» для створення та візуалізації ієрархічної структури предметних областей за допомогою онтографу. Авторами визначено можливості трансдисциплінарних взаємозв'язків онтологічного підходу в педагогічному процесі на прикладі роботи із створеним ними вебресурсом, що забезпечує зручне використання онтологій. У статті наведено реальні приклади використання онтологій для забезпечення семантичних аотацій до колекцій зображень, звуку та інших нетекстових об'єктів; розроблення документації довільного обсягу; побудови каталогів з можливістю підтримувати сюр'єктивний зв'язок об'єктів (вузлів), спростити виконання пошукової роботи тощо [29].

Матеріалам означених вище статей передували дослідження, результати яких подано в двох публікаціях (2018, 2019). У статті **«Сучасні засоби візуалізації предметних онтологій на адаптивних засадах»**, у якій розкрито суть використання сучасного адаптивного засобу візуалізації предметної онтології, що відповідно має назву «Онтологічна призма» (утворює основу побудови капсули знань – адаптивного засобу унаочнення знаннієвих структур). Дослідниками аргументовано необхідність застосування адаптивних методів візуалізації на засадах трансдисциплінарно обґрунтованого онтологічного підходу, що відкриватиме нову еру створення мережевих баз знань й вдосконалення технологій електронного підручникотворення [11]. У статті **«Практичне застосування онтологічного підходу»** розглянуто сферу застосування комп'ютерних онтологій та відповідно наведено класифікацію основних завдань, для реалізації яких доцільно застосовувати онтологічне моделювання за трансдисциплінарним змістом. Дослідниками виокремлено основні напрями застосування онтологій: конструювання знаннево-орієнтованих систем, управління знаннями (системи прийняття рішень); семантичні технології інформаційного пошуку та можливість вибудовувати результати пошуку за допомогою онтологічних класифікаторів; встановлено завдання класифікації; рекомендовано алгоритм підтримки лінгвістично орієнтованих інформаційних технологій та підтримки трансдисциплінарності [12]. Таким чином, запровадження трансдисциплінарного підходу в практику організації і проведення прикладних наукових досліджень підтверджується фактом здобутих і впроваджених виконавцями теми результатів.

Звернемо увагу на працю дослідників Л. Костенко і Т. Симоненко *«Консолідація бібліометричної інформації: запобігання лобізму наукометричних систем»*, у якій проаналізовано ставлення світової наукової спільноти до наукометричних систем та розглянуто суть сучасної методології оцінювання результативності наукової діяльності, що має забезпечити багатоаспектний моніторинг досліджень для їх подальшого експертного аналізу. Авторами обґрунтовано доцільність консолідації бібліометричних даних Google Scholar і Scopus для створення статистично достовірної картини стану дослідницького середовища України і запобігання лобізму комерційних систем, а також акцентовано увагу на стратегії видавничої політики Європейського Союзу – трансформації передплатної журнальної бізнес-моделі в бізнес-модель відкритого доступу, чим констатовано необхідність приєднання України до видавничої політики Європейського Союзу [17]. У співавторстві за темою *«Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу до наукометрії»* Л. Костенко, Т. Симоненко і О. Жабін публікують статтю, у якій розглянуто низку особливостей становлення цифрової гуманітаристики в світі та висвітлено вплив інформатизації на процеси бібліографування та реферування, формування репозиторіїв і проведення наукометричних досліджень, а також обґрунтовано потребу в реферуванні української наукової екстеріоріки та окреслено напрями розвитку цифрової гуманітаристики в бібліотеці, до яких віднесено формування баз первинних наукових даних, виокремлення з інформаційних масивів нових знань [16]. Вважаємо, що консолідація бібліометричної інформації та здійснення системного моніторингу перебувають у площині розроблення стратегії трансдисциплінарного наукового дослідження.

6. Трансдисциплінарні стратегії навчання дорослих в дослідженнях учених НАПН України

У контексті філософії освіти цікавою є праця Л. Горбунової *«Теорія трансформативного навчання: освіта для дорослих в умовах «плинної» сучасності»*, де сучасність схарактеризовано глибокими змінами в усіх сферах людського життя, зумовленими глобальними трансформаціями на макро- і мікрорівнях соціального життя. Авторка визначає сучасність як епоху цивілізаційного переходу, для якої характерні «розрідження» колишніх «твердих» ієрархічних структур та інститутів і безперервне становлення нових, пластичних, «плинних» різноморфних структур у модусі невизначеності. Дослідниця наголошує, що індивід, викинутий тектонічними зрушеннями систем з безпечних і стійких ніш свого існування в термінали «просторів потоків» і «позачасового часу», змушений відправитися у номадичну подорож самотрансформацій завдовжки у власне життя. У цьому зв'язку дослідниця порушує проблему модернізації й реформування освіти в сучасному вимірі. Адже в динаміці ландшафту освіти для дорослих домінуюча роль переходить до трансформативного навчання. У цій статті теорію трансформативного навчання дорослих розглянуто як релевантний підхід до освіти індивіда, здатного стати

автономним комунікативним суб'єктом громадянського суспільства в умовах «плинної сучасності» [7]. На нашу думку, у статті висвітлено становлення й розвиток людини нової генерації, яка має певний рівень трансдисциплінарної компетентності.

7. Трансдисциплінарний підхід в організації публікаційної активності щодо проблематики формування й розвитку трудового потенціалу держави: дослідження Інституту професійно-технічної освіти НАПН України

Важливим кроком оприлюднення, апробації й впровадження результатів досліджень освітян і науковців, які охоплюють трансдисциплінарне коло питань щодо формування й розвитку трудового потенціалу як в Україні, так і за кордоном, є наукове фахове видання «*Професійна педагогіка*» Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Журнал публікує статті з питань обґрунтування шляхів оновлення професійної та вищої професійної освіти, висвітлює результати пошуку нових підходів до формування професійної компетентності, розроблення професійних стандартів, використання інструментів державно-приватного партнерства, створення віртуального освітнього простору в закладах освіти, забезпечення якості професійної підготовки майбутніх фахівців й кваліфікованих робітників, підвищення професійного розвитку викладачів тощо. Видання розкриває практичні аспекти оптимізації дистанційного навчання, використання мережевих навчально-методичних комплексів в освітньому процесі, виховання морально-вольових якостей у здобувачів освіти та розвитку їхньої підприємницької, кар'єрної, міжкультурної та методичної компетентностей. Авторами статей журналу є наукові, науково-педагогічні працівники професійних, довищих професійних та вищих закладів освіти, навчальних центрів підприємств, інститутів з підготовки педагогів професійного навчання та інженерів-педагогів, працівників освітніх (дослідницьких) методичних центрів професійної освіти, для здобувачів наукової освіти – магістрантів, аспірантів й докторантів [24]. Зрозуміло, що трансдисциплінарний конструкт педагогіки «навчання↔виховання» перетворюється в цьому сенсі на трансдисциплінарну структурно-семантичну базу публікаційних даних «професійне навчання ↔ виховання у професії ↔ трансдисциплінарно компетентний професіонал (кваліфікований робітник, фахівець)».

8. Трансдисциплінарна методологія науково-методичного забезпечення підручникотворення в науковому доробку учених НАПН України

У 2014 р. в науковій праці «*Підручникотворення у профтехосвіті*» було обґрунтовано необхідність створення нового покоління підручників нового покоління відповідно до вимог державних стандартів професійно-технічної освіти за умови активізації зусиль авторських творчих колективів педагогів, а також потребу в розробленні спецкурсу «*Основи створення сучасних підручників*»,

адаптованого до умов інформатизації системи професійно-технічної освіти [26; 27]. Вже тоді було запропоновано певний трансдисциплінарний контекст моделювання змісту електронних підручників на основі виокремлення семантично обумовлених дидактичних одиниць (нині це онтологічний конструкт змісту е-підручника, що організовано трансдисциплінарними зв'язками).

У статті *«Інформаційно-дидактичне моделювання змісту е-підручника з механізації сільськогосподарського виробництва на засадах онтологічного підходу»* автори (науковці НАПН України) розглядають конструктивні трансдисциплінарні взаємозв'язки дидактичних одиниць сучасного підручника, орієнтуючи розробника на семантичний аспект термінополя існуючих у його структурі ознак (базових понять). Автори порушують проблему нових підходів у сфері підручникотворення, аналізують набутий український досвід щодо дидактичного моделювання електронних підручників для професійної й позашкільної освіти, які мають стати в пригоді широкому колу користувачів. Пропоновано організацію середовища е-підручника з механізації сільськогосподарського виробництва на засадах онтологічного моделювання для забезпечення як процесу підготовки майбутніх кваліфікованих робітників – плодоовочівників у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, так і для проведення науково-дослідної роботи за аграрним спрямуванням з учнями в умовах позашкільця, зокрема у системі Малої академії наук України. У статті також здійснено аналіз науково-педагогічної літератури, нормативно-правової документації та джерельної бази з окресленої проблематики. Подано інформаційно-дидактичне обґрунтування моделювання змісту й структури електронного підручника. Автори демонструють загальну ієрархічну структуру типової навчальної програми за логікою інформаційно-дидактичного моделювання е-підручника з навчального предмета фахового спрямування – механізації сільськогосподарського виробництва, а також наводять його узагальнену структурну модель відповідно до вимог ДСПТО. Наголошено на існуванні певної технологічної системи встановлення взаємозв'язків між дидактичними одиницями ресурсу та їх об'єднанні в укрупнені дидактичні одиниці, засвоєння яких свідчить про рівень сформованості професійної компетентності в майбутніх плодоовочівників щодо набуття ними фахових знань, умінь і навичок, тобто професійних компетенцій зі здійснення механізованої підтримки плодоовочівництва. Акцентовано увагу на особливостях технологічного редагування даного е-підручника при його впровадженні у практику освіти України, визначено переваги і перешкоди цього процесу [28].

У статті *«Концепція системи підручників в аспекті реалізації трансдисциплінарного підходу в навчальному процесі»* розглянуто принципи втілення трансдисциплінарного, цілісного підходу в системі підручників, навчально-методичних комплектів у світлі Концепції розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти); розкрито можливості використання досвіду розроблення системи впровадження підручників моделі освіти сталого розвитку «Довкілля», особливості навчального процесу формування наукової картини світу, її особистісно значимої складово – життєствердного національного образу

світу учнів початкової, основної, профільної школи, роль систематичних уроків у довіллі під час вивчення всіх предметів. З досвіду експериментальної перевірки, впровадження освіти для сталого розвитку розкрито роль основного дидактичного принципу формування змісту освітніх галузей, системи програм, підручників, що їх реалізують, акцентовано увагу на ролі наскрізних закономірностей у цьому процесі [16].

Отже, результати аналітичних розвідок у векторі запровадження трансдисциплінарного підходу в практику діяльності НАПН України, зокрема у забезпечення ефективної модернізації і реформування української освіти, дають підстави стверджувати, що процеси розбудови трансдисциплінарної парадигми в сучасному освітньому просторі мають певні ознаки. Проте аналітичну діяльність у цьому руслі не можна вважати завершеною, тому вона матиме певне продовження. Важливою констатацією можна вважати те, що кількісний показник започаткування трансдисциплінарних наукових досліджень досить невеликий, що свідчить про необхідність концентрації уваги на цьому аспекті, адже в середовищі постпандемічного простору набуває значущості тренд феномену «трансдисциплінарність».

Список використаних джерел (до частини 2)

1. Аналіз провідного вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо стратегій вищої освіти в умовах інтернаціоналізації для стійкого розвитку суспільства : препринт (аналітичні матеріали). Ч. 2 / В. Зінченко, В. Брижнік, Л. Горбунова, С. Курбатов, Ю. Мелков, О. Шипко ; за ред. В. Зінченка. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2019. 158 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/720323/> (дата звернення: 25.04.2021).

2. Аналітичний огляд використання комп'ютерних онтологічних систем в науці та освіті України / авт.-упор. : А. Г. Гуралюк, Н. В. Вараксіна. Аналітичний вісник у сфері освіти й науки. 2020. Вип. 12. С. 3–29. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722169/> (дата звернення: 25.04.2021).

3. Андрущенко, В. П. та ін. *Феномен університету в контексті «суспільства знань»* : монографія : [дослідження]. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2014. 256 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9737/1/1%20відділ%20Монографія%20Феномен%20університету.pdf> (дата звернення: 25.04.2021).

4. Бевз Г. М. Особистісні, соціальні та суспільні ресурси урегулювання соціальних конфліктів: міждисциплінарний підхід. Humanitarium. Вип. 1 (41). С. 7–17. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/717297/> (дата звернення: 25.04.2021).

5. Бевз Г. М. та ін. Соціальний конфлікт: інноваційні комунікативні технології врегулювання. Київ : Ін-т соціал. та політ. психології НАПН України. 2020. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722660/> (дата звернення: 25.04.2021).

6. Войнаровська Л. І. Концепції інформаційного суспільства та роль знань у соціальних трансформаціях. Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2018. Вип. 1 (20). С. 101–107. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711999/> (дата звернення: 25.04.2021).

7. Горбунова Л. С. Теорія трансформативного навчання: освіта для дорослих в умовах «плинної сучасності». Філософія освіти. 2013. Вип. 2 (13). С. 66–113. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/8674/> (дата звернення: 25.04.2021).

8. Горбунова Л. С. та ін. Інтернаціоналізація вищої освіти в Україні : метод. рек. : [навч. матеріал]. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2016. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709902/> (дата звернення: 25.04.2021).

9. Горбунова Л. С. та ін. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій: монографія : [дослідження за темою] / Л. С. Горбунова, М. А. Дебич, В. Зінченко, І. М. Сікорська, І. В. Степаненко, О. Шипко. Київ : Ін-т вищої освіти НАПН України, 2018. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/709902/> . – Назва з екрана.

10. Губенко О. В. Інтегративний підхід до вивчення і розвитку творчих здібностей школярів : метод. посібник. Київ : Слово, 2020. 161 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/723189/> (дата звернення: 25.04.2021).

11. Гуралюк А. Г., Ростока М. Л. Сучасні засоби візуалізації предметних онтологій на адаптивних засадах. Адаптивне управління: теорія і практика. Серія «Педагогіка». 2018. Вип. 4 (7). URL: <https://amtp.org.ua/index.php/journal/article/view/10/6/> (дата звернення: 25.04.2021).

12. Гуралюк А. Г., Ростока М. Л., Барвіцька Г. К. Практичне застосування онтологічного підходу. Адаптивне управління: теорія і практика. Серія «Педагогіка». 2019. Вип. 6 (11). DOI : [https://doi.org/10.33296/2707-0255-6\(11\)-06](https://doi.org/10.33296/2707-0255-6(11)-06).

13. Завгородня, О. В., Копилов С. О. Творчий спадок Г. О. Балла в контексті проблем сучасної психології. Теоретичні дослідження у психології. 2018. Вип. 3. С. 136–151. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/712812/> (дата звернення: 25.04.2021).

14. Завгородня, О. В. Розробка принципів інтегративно-екзистенційного підходу. Теоретичні дослідження у психології. 2018. Вип. 5. С. 112–124. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/712777/1/O.V.%20Zavgorodnia%20Rozrobka%20printcip%D1%96v%20%D1%96ntegrativno-ekzistentc%D1%96i%60nogo%20p%D1%96dhodu.pdf> (дата звернення: 25.04.2021).

15. Ільченко, В. Р. та ін. Теоретико-методичні засади інтеграції природничо-наукової освіти в основній школі. Київ: Сам, 2017. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713050/> (дата звернення: 25.04.2021).

16. Ільченко В. Р., Гуз К. Ж., Ільченко О. Г., Олійник І. М. Концепція системи підручників в аспекті реалізації трансдисциплінарного підходу в навчальному процесі. Проблеми сучасного підручника. Вип. 25. С. 65–75. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/723772/> (дата звернення: 25.04.2021).

17. Костенко Л., Симоненко Т., Жабін О. Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу до наукометрії. Бібл. вісник. 2018. Вип. 4 (246). С. 3–9. – URL: https://lib.iitta.gov.ua/712304/1/bv_2018_4_3%20%281%29.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

18. Костенко Л., Симоненко Т. Консолідація бібліометричної інформації: запобігання лобізму наукометричних систем. Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. 2019. Вип. 52. С. 330–338. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/718975/> (дата звернення: 25.04.2021).

19. Кремень В. Г., Ільїн В. В., Власенко Ф. П., Ілляхова М. В., Ільїна А. А., Ільїна Г. В., Ліпін М. В., Твердовська О. В., Ткаченко Л. І., Шамрай В. В., Шморгун О. О. Синергетика і творчість : монографія / Ін-т обдарованої дитини НАПН України. Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. 313 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9846/1/Kremen%20Synergetyka%20i%20tvorchyst.pdf> (дата звернення: 25.04.2021).

20. Кремень В. Г., Ільїн В. В., Власенко Ф. П., Войнаровська Л. І., Ілляхова М. В., Ільїна Г. В., Ліпін М. В., Пролеєв С. В., Твердовська О. В., Ткаченко Л. І., Шамрай В. В., Шморгун О. О. Синергетика і освіта: монографія / Ін-т обдарованої дитини НАПН України. Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2014. URL: https://lib.iitta.gov.ua/106585/1/Kremen_Synergetyka%20i%20osvita_5.11.14.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

21. Кремень В. Г., Ільїн В. В., Гальченко М. С., Сакун А. В., Войнаровська Л. І., Ліпін М. В., Ільїна Г. В., Федорчук О.А. Критичне мислення: освіта, творчість, цінності : монографія / за заг. ред. В.Г. Кременя. Київ : Ін-т обдарованої дитини НАПН України, 2017. 299 с.

22. Ничкало Н. Г. Педагогіка медіальна у контексті міждисциплінарності. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2018. Вип. 50. С. 13-20.

23. Огієнко О. І. Інтердисциплінарність сучасної педагогіки: методологічний аспект. Інтердисциплінарність педагогіки та її субдисциплін. 2013. С. 114–123. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/2989/> (дата звернення: 25.04.2021).

24. Олійник В. В. Інтердисциплінарність у здійсненні неперервного фахового зростання педагогічних кадрів у системі післядипломної педагогічної освіти України. Interdyscyplinarność pedagogiki i jej subdyscypliny. 2013. С. 561–567. URL : https://lib.iitta.gov.ua/7344/1/Олійник_ВВ_стаття.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

25. Професійна освіта. URL : <https://jrnl.ivet.edu.ua/index.php/1> (дата звернення: 25.04.2021).

26. Ростока М. Л. Основи сучасного підручникотворення : програма спецкурсу адаптована до проведення курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників у закладах післядипломної педагогічної освіти. Київ : Ін-т ПТО НАПН України, 2013. 24 с. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/1844/> (дата звернення: 25.04.2021).

27. Ростока М. Л. Підручникотворення у профтехосвіті. Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. Київ ; Луганськ : НОУЛІДЖ, 2014. Вип. 1 (8). 2014. С. 40–51. URL : <http://www.adult-education-journal.com.ua/index.php/aej/issue/view/9/10> (дата звернення: 25.04.2021).

28. Ростока М. Л., Гуралюк А. Г. Інформаційно-дидактичне моделювання змісту е-підручника з механізації сільськогосподарського виробництва на засадах онтологічного підходу. Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Харків : УПА, 2018. Вип. 59. С. 61–73. DOI : <https://doi.org/10.32820/2074-8922-2018-59-61-73>.

29. Guraliuk, A. G., Rostoka M. L., Cherevychnyi G. S., Zakatnov D. O., Pavlysh T. H. Dual-Component Ontograph Visualization. Journal IOP Conference Series: Materials Science and Engineering. 2021. Vol.1031 (012119). DOI : <https://doi.org/10.1088/1757-899X/1031/1/012119/>.

30. Rostoka, M., Guraliuk A., Kuzmenko O., Bondarenko T., Petryshyn L. Ontological Visualization of Knowledge Structures Based on the Operational Management of Information Objects. Advances in Intelligent Systems and Computing / eds.: Auer M. E., Rüütman T. 2021. Vol.1329. P. 832–840. DOI : https://doi.org/10.1007/978-3-030-68201-9_82.

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ (ЧАСТИНА II) (аналітичний огляд)

Автор-упорядник:
Годецька Т. І.,
науковий співробітник
відділу наукового інформаційно-
аналітичного супроводу освіти
ДНПБ України
ім. В. О. Сухомлинського

Проаналізовано актуальні питання соціально-психологічної реабілітації провідних науковців НАПН України щодо психології війни і миру: акцентовано увагу на транзитивності соціальних процесів сучасного українського соціуму; розглянуто транзитивний період як час можливостей для розроблення нових адаптаційних стратегій та переінтерпретації психологічного благополуччя; означено проблему недостатнього розуміння конфлікту в миробудівництві та державотворенні; наголошено на необхідності критичного осмислення наявного світового досвіду миробудівництва з метою створення української моделі розбудови миру.

Висвітлено системні проблеми надання психологічних послуг, пов'язаних із міжвідомчими мотиваційними і комунікаційними розривами, що ускладнюють інтеграційні процеси.

В аналітичному огляді схарактеризовано різні моделі: оригінальну концептуальну модель соціально-психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій; теоретичну модель побудови системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті підсистеми війни; тривимірну теоретичну модель системи надання психологічних послуг як взаємодії реальності суб'єктивних світів споживача і надавача психологічних послуг; соціально-психологічну модель конфліктної взаємодії ветеранів і цивільних, «критичної гібридності» та політичного значення «подій» і «не-подій» тощо.

В огляді презентовано авторські напрацювання: програми моніторингу психологічних проблем процесу розвитку особистості, методику спонтанно-конструктивного переживання особистістю негативних психоемоційних і психосоматичних станів; виокремлення двох основних етапів соціально-

психологічного відновлення особистості, що отримала психотравму в умовах гібридної війни: реінтеграцію особистості та реадаптацію її до сучасного суспільного життя; виявлення, що трансформації групового та індивідуального суб'єкта, спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат, без відповідного навантаження в мирному житті руйнують людину; з'ясування особливостей реінтеграції осіб у християнських центрах; виявлення, що соціальна стигматизація провокує вторинну травматизацію у ВПО, а також призводить до виникнення соціальної інвалідизації та самостигматизації; встановлення, що посттравматичний стресовий розлад з роками у більшій частині воїнів не згладжується, а посилюється, перетворюючись з психологічної проблеми на хворобу; розроблення імагінативних технік як ефективних інструментів допомоги при психологічній травмі та її наслідках; обґрунтування технології формування емоційної стійкості осіб, які переживають наслідки травматичних подій у процесі їх соціально-психологічної реабілітації; алгоритм реабілітаційних заходів, спрямованих на формування емоційної стійкості та зміну самоствавлення осіб, що переживають наслідки травматичних подій; виявлення залежності посттравматичних станів та порушення адаптивності ветеранів АТО, що провокують вторинні психотравми у їхніх дружин, тому існує потреба в наданні психологічної допомоги як ветеранам, так і їхнім дружинам; застосування нарративних практик у процесі осмислення спільного життєвого досвіду, які покращують інтеграцію травматичних спогадів у більш цілісну особистісну історію кожного з членів подружжя і сім'ї в цілому; з'ясування причин виникнення відчуження; визначення критеріїв ефективності використання технологій подолання відчуження; з'ясування ефективності застосування технології парадоксу у відновленні жінок-волонтерів; з'ясування заалежності тривалості перебування особистості в межах екзистенційного ландшафту від сили травмування та ресурсу життєстійкості; визнання універсального реабілітаційного ресурсу – довіри в поєднанні з вірою, що є основою всього розмаїття життєконструювання особистості.

Уводено нові поняття, зокрема, апрутур системи, ландшафту особистісного життєтворення як території життя, професійного творчого вчинку психолога.

Ключові слова: технологія парадоксу, соціально-психологічна реабілітація, апрутур, волонтери, психотравма, гібридна війна, особистість, відчуження, внутрішній конфлікт, реінтеграція, реадаптація, емоційна стійкість, реабілітація, життєтворення, миробудівництво.

ВСТУП

За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), в Україні близько 5 мільйонів людей безпосередньо постраждали від воєнного конфлікту. Кількість безпосередніх учасників бойових дій сягає 500 тисяч. ВООЗ також вважає, що 32% цих осіб страждають від посттравматичного стресового розладу, а 74% гостро потребують послуг з охорони психічного здоров'я, соціально-психологічної реабілітації. Зазначені послуги часто є для них недоступними або малоефективними [1]. Участь у воєнних діях впливає не лише на психічні та

психологічні стани самої людини, а й поширюється на стратегії її взаємодії з іншими людьми та державними й суспільними інституціями, викривлює уявлення про ефективні дії в проблемних ситуаціях у політико-правовій сфері, спричинює радикалізацію свідомості [6].

Для захищення соціально вразливих верств населення державою затверджено низку документів щодо організації надання їм якісної соціальної психологічної допомоги, зокрема: Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [19], Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [16], Закон України «Про соціальні послуги», в якому визначено основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг різним категоріям населення [18], Порядок проведення психологічної реабілітації [15], Вимоги до суб'єктів надання послуг із психологічної реабілітації [17], тощо.

Час від часу зростає необхідність своєчасної компетентної соціально-психологічної підтримки загалом та супроводу великої кількості людей, перш за все на сході України, які щодня потерпають від російської агресії, а також вимушені переселенці. Всі, хто перебуває в зоні конфлікту, гостро відчують як фізичну, так і психологічну небезпеку. Знижується працездатність людини та завдається шкода психологічному здоров'ю особистості [20].

На щастя, сучасні дослідження наслідків переживання травматичних подій, на думку науковців, свідчать про те, що людина має достатньо ресурсів для успішного подолання труднощів та відновлення власного психологічного здоров'я [11].

Пропонуємо другу частину аналітичного огляду, який акумулює найкращі практики доробку науковців НАПН України для відновлення психологічного здоров'я людини.

Доктор психологічних наук, професор Т. М. Титаренко у дослідженні «Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій» [22] наголошує на тому, що вплив тривалої воєнної травматизації на велику кількість людей як у зонах державного контролю, так і на окупованих територіях досі залишається актуальним і недостатньо вивченим. Серед психологічних проблем воєнного і поствоєнного суспільства чи не найгострішою в найближчому майбутньому буде проблема пошуку можливостей оптимізації переходу до умов мирного життя різних категорій населення країни. Крім ветеранів та членів їхніх сімей, психологічної підтримки загалом і супроводу зокрема потребують мільйони людей на сході України, які щодня відчують на собі наслідки російської агресії, а також вимушені переселенці. Їм нерідко бракує юридичної, медичної, фінансової допомоги. Вони гостро відчують фізичну й психологічну небезпеку, самотність, відчуження, нерозуміння з боку суспільства їхніх нагальних потреб. За різними видами соціальної підтримки, яка сприяла б досягненню психологічного благополуччя, вони звертаються переважно до тих, кого добре знають, кому довіряють, тобто до членів власної сім'ї, друзів,

побратимів, тоді як ресурси компетентного соціально-психологічного супроводу залишаються майже незапитаними.

Автором розроблено оригінальну концептуальну модель соціально-психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій. Супровід визначено як спеціально організовану діяльність, що забезпечує відновлення психологічного здоров'я та конструктивні особистісні трансформації. Розглянуто також взаємозв'язок компонентів горизонтальної моделі соціально-психологічного супроводу (рис. 1): 1) реципієнта, споживача, «юзера», якого супроводжують; 2) агента, тобто спеціаліста, групи, спільноти, що беруть участь у супроводі; 3) життєвої ситуації, що сприяє чи заважає взаємодії реципієнта й агента.

Рис. 1. Модель горизонтальної структури соціально-психологічного супроводу

Динамічну, вертикальну модель супроводу фахівцем побудовано з урахуванням таких компонентів: діагностико-цільового, операційно-інструментального, спільотно-комунікативного та оцінково-корекційного (рис. 2).

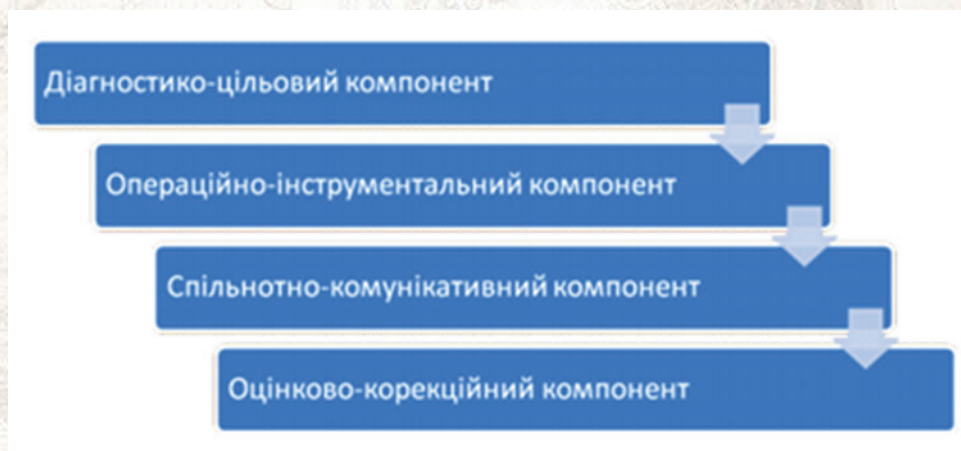

Рис. 2. Модель вертикальної структури соціально-психологічного супроводу

Визначено функції компонентів: діагностико-цільового (оцінювання характеру травми, стану психологічного здоров'я реципієнта, ресурсів відновлення); операційно-інструментального (апробація інструментів, способів, стратегій супроводу); спільотно-комунікативного (залучення реальних і віртуальних мереж, груп самопомоги); оцінково-корекційного (моніторинг ефективності супроводу, коригування процедури, внесення змін до організації) [22].

Науковцем з'ясовано інструменти травмочутливого соціально-психологічного супроводу: 1) комунікативні практики покращення взаємодії агента і реципієнта; 2) мультидисциплінарні заходи, що забезпечують готовність спільнот до надання підтримки, залучення реципієнта до спільного життя; 3) фасилітація само- і взаємодопомоги. Проаналізовано також дієвість стратегій супроводу: переінтерпретації життєвих випробувань, апробації нових практик взаємодії, подолання відчуження, розвитку толерантності до невизначеності. Засвідчено показники ефективності супроводу: 1) формування психологічної готовності до конструктивної взаємодії, 2) ступінь задоволеності якістю підтримки, 3) зростання рівня психологічного благополуччя реципієнтів, 4) професійна підготовка агентів супроводу та профілактика вигорання, 5) зростання популярності супроводження, 6) координація роботи міждисциплінарних команд, 7) здатність спільноти самостійно забезпечувати супроводжувальну взаємодію після завершення розробленої спеціалістами програми [22].

На думку автора, здобуті результати сприятимуть поглибленню уявлень про можливості соціально-психологічного супроводу як ефективного опосередкування взаємодії постраждалих осіб із суспільством, забезпечення більш ефективної підготовки та інтеграції зусиль психологів-практиків, соціальних працівників, інших фахівців. Сформульовано висновок, що соціально-психологічний супровід, як спеціально організована діяльність, є медіатором конструктивних особистісних трансформацій та реінтеграції до умов мирного життя. Ефективний супровід, наголошує науковець, передбачає відновлення психологічного здоров'я, професійну самореалізацію, збереження та поглиблення стосунків з оточенням, підсилює здатність справлятися з проблемами завдяки відновленню внутрішніх ресурсів та залученню додаткових ресурсів. Характеристиками супроводу є комплексність, тривалість, систематичність, опосередкованість взаємодії агента і реципієнта шляхом організації підтримки з боку оточення. Науковцем зроблено прогностичний висновок, що буде розроблено комплекс діагностичних методик для дослідження ефективності соціально-психологічного супроводу та емпірично визначено ландшафти особистісних трансформацій учасників бойових дій. У статті Т. М. Титаренко висловила щиру подяку Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, за сприяння якого забезпечено фінансування та виконання комплексної теми наукового дослідження «Соціально-психологічний супровід постраждалих від воєнних дій у період переходу до умов мирного життя» (номер державної реєстрації НД №0119U000141) [22].

У статті О. В. Тополь «Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції» [24] актуалізовано питання про причини воєнно-травматичного стресу учасників антитерористичної операції; подано міжнародні критерії діагностики посттравматичного стресового розладу (синдрому); зазначено види девіантної поведінки учасників збройних конфліктів; визначено зміст реабілітаційної роботи з учасниками антитерористичної операції в єдності медичної, психологічної та соціальної складових та її форми як комплекс психотерапевтичних, психодіагностичних, психокорекційних, профорієнтаційних заходів.

Автор звертає увагу на визначення поняття «реабілітаційна робота» (лат. *rehabilitatio* – відновлення), яке має кілька складових – медичну, психологічну, соціальну. Всі складові взаємопов'язані та мають забезпечуватись комплексом реабілітаційних заходів. Адже медична реабілітація (відновлювальне лікування з метою запобігання інвалідності) передбачає досягнення психічної, соціальної, економічної, професійної повноцінності людини, має на меті таку саму мету, як і соціально-психологічна реабілітація – відновлення психічних і фізичних сил організму задля забезпечення соціальної інтеграції індивіда в суспільне середовище [24].

Науковець акцентує увагу на тому, що різні аспекти реабілітаційної роботи з військовослужбовцями розглядають такі українські та зарубіжні дослідники: Г. Акімов, О. Лобастов, Р. Грінкер, Д. Шпігель (психотравмуючі наслідки світових війн), А. Бравеє, В. Гічун, В. Ковтун, О. Коржиков, Ю. Лях (медико-соціальні аспекти реабілітації військовослужбовців); В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, І. Ліпатов, Т. Пароянц, В. Попов, П. Сідоров, В. Стасюк (психотравмуючі наслідки локальних воєнних зіткнень) та ін. [24].

На основі аналізу наукових досліджень змісту реабілітаційної роботи з учасниками бойових дій автор наголошує на складності такої роботи та необхідності комплексних зусиль з її організації медиків, соціальних працівників, психологів. Застосування специфічних форм і методів відповідної роботи потребує її проведення висококваліфікованими фахівцями в галузі медико-психологічної реабілітації, що загострює необхідність фахової підготовки спеціалістів «Соціальної роботи» за спеціалізацією «Соціально-психологічна реабілітація» [24].

Науковець зазначає, що психологічні травми, отримані внаслідок участі у бойових діях, підпадають під класифікацію «посттравматичного стресового розладу (синдрому)» (термін *Posttraumatic stress disorder* – PTSD введений у науковий обіг в 1980 р. М. Horowitz, В. Dohrenwend). Наслідки воєнно-травматичного стресу проявляються симптомами «психологічного захисту» (амнезія явна чи удавана, психічна загальмованість, уникання будь-яких спогадів або асоціацій з травмуючими подіями), «повернення» (нав'язливі спогади, страхи, розлади сну, кошмари, непереборне відчуття тривоги, втрата відчуття радості й спокою). Критерії діагностики синдрому зазначено в американському національному діагностичному психіатричному стандарті (*Diagnostical and Statistical Mannual of Mental Disorders*) та внесено до європейського

діагностичного стандарту МКХ-10 (International Statistical Classification of Diseases, Injuries and Causes of Death – ICD-10).

Фахівець вважає, що за діагностичними критеріями посттравматичний стресовий розлад визначається як відсунута або затяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію винятково загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть зумовити дистрес майже у будь-кого. Діагностичними критеріями дезадаптації особистості є такі: ворожість або недовір'я до світу; соціальна відстороненість; відчуття спустошення й безнадії; хронічне відчуття хвилювання, постійної загрози, існування «на межі»; відчуження [24].

Автором сформульовано висновок, що в результаті теоретичного вивчення проблеми встановлено, що основним негативним наслідком участі особистості у бойових діях є посттравматичний стресовий розлад, особлива підступність якого полягає в тому, що з роками у більшій частині воїнів він не згладжується, а посилюється, виливаючись в асоціальній поведінці, невротичних реакціях, соматичних розладах, таким чином, перетворюючись з психологічної проблеми на хворобу. Наслідки посттравматичного стресового розладу часто проявляються як девіантна поведінка (агресія, конфліктність, зловживання психоактивними речовинами, спиртними напоями, наркотичними засобами, злочини тощо). Реабілітаційна робота, наголошує автор, орієнтована на подолання наслідків, симптомів минулого воєнного досвіду військовослужбовця, має спиратися на його індивідуальні потреби. На думку науковця, після повернення в мирне життя військовослужбовці мають бути залучені до реадaptaційних заходів та отримувати повноцінну комплексну реабілітацію відповідно до індивідуальних програм. Військовослужбовці з ПТСР, які пройшли реабілітацію і реадaptaцію, потребують тривалого соціального супроводу. Найбільш дієвими є індивідуальні консультативні форми роботи та групові корекційні заняття з військовослужбовцями. Автор переконаний, що найкращі результати зменшення наслідків посттравматичного стресового розладу досягаються в тому випадку, якщо військовослужбовець, інтегруючи свій негативний досвід, використовує його для особистісного зростання, саморозвитку, самореалізації [24].

Держава, зауважує науковець, робить перші кроки по вдосконаленню системи соціального захисту учасників АТО. Закон України від 23.07.2014 № 1609-VII закріплює зміни до Закону «Про реабілітацію інвалідів в Україні» щодо забезпечення виробами медичного призначення, технічними та іншими засобами реабілітації учасників антитерористичної операції, які постраждали під час її проведення. Реабілітаційна робота потребує інтеграції зусиль різних відомств з надання учасникам АТО психологічної, соціальної, матеріальної допомоги та суспільної підтримки, тому, має проводитись на базі спеціалізованих реабілітаційних центрів. Важливим аспектом реабілітації є робота з сім'єю та близькими військовослужбовців. За словами автора, дієва політика соціального забезпечення військовослужбовців із зони АТО може бути вироблена лише за сформованого позитивного ставлення громадянського суспільства до їх місії як захисників Вітчизни [24].

Велику роль у забезпеченні проведення антитерористичної операції, на думку О. В. Тополь, відіграють волонтерські об'єднання, які безпосередньо перебувають у районах її проведення, надаючи медичну допомогу пораненим, матеріальну, інформаційну та моральну підтримку військовослужбовцям та їх сім'ям. Автор переконаний, що у подальшому мова може йти про організацію спеціальних курсів для волонтерів з питань організації та здійснення реабілітаційної роботи. Подальшого дослідження потребують питання професійного добору особового складу до підрозділів АТО, психологічної підготовки до ведення бою та зменшення впливу постстресових воєнних факторів [24].

У дослідженні «Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності» [11] кандидат психологічних наук Т. О. Ларіна наголошує на тому, що реалізація покрокових соціально-психологічних процедур, спрямованих на посилення життєздатності особистості, потребує глибокого розуміння особливостей становлення механізму самовідновлення та самопомоги.

Науковці, враховуючи провідні характеристики життєздатності особистості та умови, в яких ресурси життєздатності проявляються, на прикладі подій Євромайдану 2013–2014 рр. емпірично визначили провідні зовнішні й внутрішні реабілітаційні ресурси.

До внутрішніх ресурсів віднесено:

- особистісні ресурси (ресурси життєстійкості та копінг-ресурси);
- соціально-психологічні ресурси (діалогічне спілкування, соціальна підтримка);
- практики керування ризиками (прийняття відповідальності за безпеку власного життя, упорядкування власного життєвого простору).

Серед зовнішніх ресурсів особливо важливими є такі:

- оптимістичне ставлення до суспільно-політичних трансформацій;
- готовність займати активну громадянську позицію (що, зокрема, виявилось у контрольованій пильності);
- прагнення захистити значущі цінності, зберегти власні життєві позиції;
- бачення перспектив подальшої реалізації життєвих планів;
- пошук підтримки з боку сім'ї та родичів [11].

Було також означено можливі форми організації життєвого простору особистості в потенційно небезпечних ситуаціях, зокрема відкрите протистояння, контрольована пильність і терпіння. Загальну характеристику стратегії нейтралізації та мінімізації зовнішніх ризиків представлено континуумом «конфронтація – уникнення». Отже, конфронтація та уникнення, як і ризиковість та терпіння, на думку автора, відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків опитуваних українців. Беручи до уваги ті копінг-ресурси, які набули поширення в ситуації зовнішньої загрози, науковці виокремили особливості ресурсів опанування. Універсальним копінг-ресурсом було звернення за соціальною підтримкою, причому найбільші очікування щодо підтримки поклалися на сім'ю та друзів. Серед копінг-ресурсів, що проявилися переважно в респондентів жіночої статі,

були зосередженість на зростанні власної особистості, готовність до позитивного переосмислення складної ситуації [11].

Фахівцями звернуто увагу на важливу особливість реабілітаційних ресурсів опитуваних: респонденти 35–45 років є саме тією групою, яка демонструє такі фактори захисту, як уникнення й терпіння. Реабілітаційний соціально-психологічний потенціал більшості опитуваних – це здатність до соціальної підтримки, здатність позитивно переосмислювати складну ситуацію, здатність зважено ставитися до ризикогенних, травмонебезпечних подій.

Автор наголошує, що довіра до світу і віра в інших, з одного боку, є, за Н. Пезешкіаном, первинною здатністю, на якій вибудовуються вторинні здібності, а з другого – універсальним реабілітаційним ресурсом. Універсальність цього реабілітаційного ресурсу полягає в природі такого психічного утворення, як довіра. Кандидат психологічних наук зазначає, що довіра в поєднанні з вірою є тим соціально-психологічним підґрунтям, на якому базується все розмаїття життєконструювання особистості. Для людини, яка має травматичний досвід та перебуває в ситуації реальної загрози й небезпеки, реалізація довірливих відносин з іншим, вихід із зони власного комфорту іноді є єдиним і необхідним кроком до самооздоровлення та «перезапуску» власної життєвої ситуації. Серед умов такого соціально-психологічного самооздоровлення – усвідомлення небезпечної ситуації та інтеграція ризику в життєвий простір людини, а також вибір активної стратегії впливу на ризик, що сприяє самопізнанню та самопобудові особистості. Науковець наголошує, що позитивними наслідками самооздоровлення є підживлення ресурсів соціальної підтримки й допомоги, підвищення життєстійкості і відповідальності особистості, зміцнення когнітивної стійкості до ризику [11].

Автор зауважує, що довірливе ставлення та відповідне настановлення технологічно можна формувати за рахунок підвищення толерантності до ризику, певної об'єктивації ризику. Використання прийомів і засобів наративної та позитивної психотерапії дає змогу відновити ресурсну, психологічно безпечну позицію людини. З одного боку, людина вчиться більш чітко бачити та усвідомлювати загрози й небезпеки, а з другого – вона має дистанціюватися від травматичних вражень та негативного досвіду. Зрештою створюється сприятливе підґрунтя для відновлення довіри до інших, активізується здатність до перетворень, до виправданого ризику та проактивності. Проактивні люди нарощують власні ресурси життєстійкості і зазвичай орієнтовані на досягнення власних мрій, бажань та цілей. Проактивність є певною ознакою вільного вибору особистості, її здатності виходити за межі стереотипного ставлення до життєвих труднощів. На розвиток проактивності позитивно впливає і застосування прийомів ризик-аналізу та ризик-рефлексії, які підсилюють цінності обережної і розсудливої поведінки. Ціннісний рівень саморегуляції веде до значної активізації процесів самоорганізації та самозахисту, відновлює впевненість людини у своїй здатності самостійно долати складні ситуації, брати на себе відповідальність за власну безпеку [11].

Сформульовано висновок: соціально-психологічна реабілітація особистості, яка переживає наслідки травматичних подій або потрапила в ситуацію підвищеного ризику, буде більш дієвою і короткотривалою за умови актуалізації її реабілітаційного потенціалу. Серед першочергових кроків на шляху актуалізації реабілітаційного потенціалу особистості – відновлення ресурсів життєздатності. В умовах інтенсивної психологічної залученості людини в ситуацію загрози та потенційної травматизації на перше місце виходять природні індивідуальні форми протидії небезпеці, що розгортаються в площині таких копінг-механізмів, як «конфронтація – уникнення». Відповідно ресурси життєздатності, що відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків, проявляються в таких особливостях динамічної адаптації, як ризиковість і терпіння. Науковці переконані, що, формування в людини адекватного антистресового механізму пов'язане з набуттям особистісної життєздатності, реконструкцією її базових реабілітаційних ресурсів, перш за все – довіри до інших та віри в контрольованість подій. Важливим кроком на шляху набуття особистістю життєздатності є формування в неї відповідальності за власну безпеку, здоров'я та життєконструювання [11].

Кандидат філософських наук Б. П. Лазоренко у статті «Соціально-психологічна реабілітація та реадаптація волонтерів: емпірична оцінка ефективності технології парадоксу» [10] зазначає, що метою дослідження було з'ясувати ефективність застосування технології парадоксу у відновленні жінок-волонтерів – учасниць Школи соціально-психологічної допомоги, створеної на базі Чернігівського національного технологічного університету.

Автор наголошує, що оскільки волонтерство є надзвичайно поширеним суспільним рухом у багатьох зарубіжних країнах, а завдяки цьому досить авторитетно представленим у системі ООН, його дослідженню сьогодні приділяється значна увага. Так, Інститут волонтерських досліджень Великобританії (NCVO) досліджує, як участь у волонтерській діяльності впливає на здоров'я самих волонтерів і користувачів медичних послуг. Зарубіжними колегами розроблено, зокрема, програму відновлення фахівців і волонтерів, які працюють у сфері психосоціальної допомоги психічно хворим пацієнтам. Однак, переконаний фахівець, волонтерський рух в умовах гібридної війни в Україні суттєво відрізняється від діяльності зарубіжних волонтерів. Саме тому постала нагальна потреба в розробленні українських програм комплексного відновлення волонтерів. Лідери волонтерського руху мали цілком слушні підстави зауважувати, що «з часом і для волонтерів потрібно буде проводити психологічну реабілітацію, повертати їх до звичного, довоєнного життя». У відповідь на цю потребу в Україні з'явилися пілотні програми психологічної реабілітації та підтримки для волонтерів, для них проводяться майстер-класи психосоціальної реабілітації. Автор вважає, що в цілому гостро бракує емпіричних досліджень ефективності реабілітаційних та реадaptивних технологій, зокрема технологій відновлення якості життя [10].

За словами автора, науковці розробили концепцію відновлення особистості, яка постраждала від психотравматичних наслідків воєнних дій. На основі цієї

концепції створено відповідний технологічний комплекс, ядро якого становить технологія парадоксу. Ця технологія передбачає актуалізацію механізму парадоксальної реакції з подальшим спонтанно-конструктивним переживанням та засвоєнням негативних станів, їх трансформацією в позитивний особистісний досвід. Технологію в рамках зазначеного комплексу використано для проведення на базі Чернігівського національного технологічного університету (спільно з К. Кальницькою) Школи соціально-психологічної допомоги ветеранам АТО, членам сімей загиблих, ВПО та волонтерам [10].

Автором зроблено висновок, що згідно з результатами емпіричного дослідження кейсів волонтерок, які брали участь у заняттях Школи, виявлено ефективність застосування технології парадоксу в контексті реінтеграційних та реабілітаційних технологій відновлення в процесі опанування учасницями запропонованої навчальної програми. Виявлено, що в цілому жінки набули умінь та навичок трансформації негативних станів в особистісний досвід, опанували засоби надання й отримання первинної психологічної допомоги. Емпірично підтверджено позитивну динаміку та зменшення показників посттравматичних станів і порушень адаптивності після завершення занять. Згідно із самооцінкою досягнутих результатів, зазначає науковець, суттєво покращилися якість сімейно-родинного життя жінок-волонтерів та їхня взаємодія із зовнішнім соціальним оточенням як по закінченні занять, так і протягом трьох місяців після завершення Школи. Разом з тим автор зауважує, що порівняння емпіричних результатів скринінгу ПТСР, адаптивності волонтерок та самооцінки зміни якості їхнього життя показало відносно підвищення показників симптоматики ПТСР та порушень адаптивності згідно з останнім опитуванням на тлі покращення якості їхнього життя. Кандидат філософських наук наголошує, що таке підвищення симптоматики пояснюється продовженням і закінченням особистісних змін, започаткованих у процесі навчання, набуттям волонтерками більшої суб'єктності, самостійності і відповідальності за власне життя. Такі зміни зумовлюють порушення попереднього, звичного балансу в стосунках із близьким та зовнішнім соціальним середовищем. Звернуто також увагу на недостатність безпосереднього зв'язку волонтерок із викладачами Школи та навчальною групою протягом трьох місяців після завершення занять, що забезпечував стабільність їхнього стану в умовах особистісних змін і змін у стосунках зі своїм оточенням під час занять [10].

Автором зроблено прогностичний висновок, що проведене дослідження засвідчило необхідність розроблення більш ефективних засобів підтримки і соціально-психологічного супроводу жінок-волонтерів у їхньому переході до самостійного життя в нових для них умовах і, беручи до уваги динаміку внутрішніх і зовнішніх змін їхнього життя, забезпечення сталості та гармонійності їхньої особистості [10].

Статтю Ю. Д. Гундертайло «Проблеми стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб у процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій» [3] присвячено соціально-психологічним проблемам, що виникли в українському суспільстві нещодавно, з початком

воєнних дій на території України, а саме проблемам соціальної стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Показано, що соціальна стигматизація провокує вторинну травматизацію у ВПО, а також призводить до виникнення соціальної інвалідизації та самостигматизації.

У дослідженні науковці звернулися до досвіду Ізраїля, напрацьовань ізраїльських спеціалістів. Їх зацікавила, зокрема, концепція Мулі Лаада щодо необхідності відновлення життєвої неперервності особистості після того, як людина втратила відчуття цілісності в результаті проживання травматичних подій. Ізраїль має тривалу історію бойових дій на своїй території і постійно стикається з явищем переміщення населення в різні точки країни у зв'язку з терактами чи воєнною загрозою. Однак завдяки чітко вибудованій стратегії організації психологічної допомоги як серед цивільних, так і серед військових там найменший відсоток ПТСР у світі. Мулі Лаад, який запропонував інтегративну модель особистості BASIC Ph, розглядає принцип відновлення неперервності як основу першої психологічної допомоги після переживання людиною травматичних подій, а також психологічної допомоги у випадку гострих стресових розладів. У межах його школи виділяють кілька видів неперервності, які разом становлять життєву неперервність [3].

Отже, суттєвою проблемою, що утруднює життєдіяльність ВПО, за словами автора, є явище стигматизації і самостигматизації. Під стигматизацією ми розуміємо процес перенесення справжніх або уявних якостей, притаманних усій групі, на окремих її представників; виокремлення індивідів на основі їхніх негативних індивідуальних рис (уявних або реальних) та їх відсторонення або ізоляція в суспільстві. Самостигматизація – це процес створення внутрішніх заборон, що супроводжується відчуттям неповноцінності й соціальної неспроможності та самообмеженням соціальної активності індивіда [3].

Науковцями запропоновано організувати та реалізувати такі рівні психологічної допомоги, які сприятимуть поліпшенню психологічного здоров'я та профілактиці стигматизації і самостигматизації ВПО в масштабі країни:

- масова психосоціальна допомога (програми для широких верств населення, спрямовані на психоедукацію щодо психологічної травми та профілактики її негативних наслідків, поширення навичок психогігієни; підтримання групової резилентності);

- спеціалізована психосоціальна допомога (програми, спрямовані на спеціальну підготовку спеціалістів, як то психологи, соціальні працівники, педагоги, державні службовці, обслуговуючий персонал, для роботи з людьми, які переживають наслідки психологічної травми);

- персоналізована психосоціальна допомога (програми, спрямовані на підтримку тих соціальних груп, які пережили найбільш інтенсивний вплив травматичних подій, як то ВПО, учасники бойових дій, жителі прикордонних територій);

- індивідуалізована психосоціальна допомога (вужькоспеціалізована та високопрофесійна допомога особам, що переживають складні наслідки психологічної травми як ПТСР чи інші розлади психологічного здоров'я

і потребують підтримки з боку травматерапевтів та психотерапевтів, психіатрів) [3].

Фахівці вважають, що завдяки широкому охопленню мас психоедукативними заходами можна хоча б частково розв'язати проблему стигматизації ВПО, оскільки багато труднощів у спілкуванні з цією групою населення пов'язано з їхньою емоційною лабільністю, з одного боку, і професійним вигорянням персоналу, який з ними взаємодіє, – з другого. За їх словами, ці заходи мають бути підтримані відповідною політичною і соціально-економічною складовою, без яких реалізація такої діяльності не може відбутися.

Феномени самостигматизації можуть бути опрацьовані вже у форматі індивідуального консультування та психотерапії, а також у групах соціально-психологічної підтримки, де використовуються напрацювання різних напрямів психотерапії. З огляду на міжнародний досвід саме арттерапія є найдоступнішою і найпродуктивнішою методикою роботи з постраждалим населенням, оскільки не має жодних протипоказань або обмежень за якимись критеріями (вік чи IQ), хоча на рівні клінічних досліджень арттерапевтичні методи ще не дістали вагомого підтвердження. Арттерапія здатна сприяти відновленню неперервності на символічному рівні, у пласті відчуттів і переживань, гармонізуючи невербальні частини досвіду, що вкрай складно зробити у вербальних видах психотерапії. Арттерапевтичні методи дають змогу розв'язувати внутрішні конфлікти в індивідуальному несвідомому. Феномен самостигматизації досить специфічний, адже його характерною ознакою є переконання, тобто конфлікт на рівні ментальної сфери. Саме тому науковці в процесі роботи групи звернулися до методики, що розширює поле самоусвідомлення й сприяє особистісній рефлексії, а саме до письмової практики «Компліменти самій собі» [3].

Інструкція. Протягом 5–7 хвилин потрібно написати якнайбільше компліментів самій собі.

Учасницями було написано від 12 до 23 компліментів, найбільше – молодшими представницями групи. Відповіді, опрацьовані за допомогою методу контент-аналізу, було в подальшому структуровано за тематичними рубриками. Скомпільована фахівцями група відповідей містила 95 слів. Розділивши компліменти на підгрупи за змістом, було з'ясовано, що найчастіше учасниці позитивно оцінювали свою комунікативність (30%), вольову (29%) та емоційну (23%) сфери. Набагато менше було оцінено когнітивну (9%) і креативну (4%) сферу, тобто найменше жінки цінують свої розумові й творчі здібності. Здобуті результати вказують на зони можливого зростання, зокрема на когнітивний і креативний складники (на чому й було зосереджено увагу в подальшій груповій роботі). Шеринг показав, що техніка сприяє підвищенню самооцінки як завдяки виписуванню позитивних слів про себе, так і завдяки груповій підтримці. Учасники, «оприлюднюючи» свою роботу, підкреслювали окремі позитивні якості людини, навіть ті, які людина не вважала притаманними собі. Науковці переконані, що ця техніка сприяє відновленню особистісної й соціальної неперервності і є дієвим інструментом профілактики самостигматизації ВПО в

процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій [3].

Автором зроблено висновки:

- життєва неперервність – це переживання людиною цілісності свого буття, що супроводжується яким розумінням логіки розвитку подій, чітким уявленням про себе, відчуттям послідовності емоційних реакцій та здатністю ефективно підтримувати життєдіяльність як на особистісному, так і міжособистісному рівні та складається з емоційної, функціональної, когнітивної, міжособистісної, особистісної неперервності;

- третина ВПО стикається з несправедливим ставленням чи дискримінацією, отож соціальна стигматизація є суттєвою соціальною проблемою, що супроводжується вторинною травматизацією населення. Одна з гострих проблем ВПО – порушення особистісної цілісності (особистісної ідентичності), що проявляється у феномені самостигматизації;

- для профілактики соціальної стигматизації слід розробити комплексний підхід у загальнодержавному масштабі та організувати реалізацію багаторівневої психосоціальної допомоги, зокрема на масовому, спеціалізованому, персоніфікованому та індивідуалізованому рівнях;

- явища самостигматизації можуть бути мішенню профілактики/реабілітації в групах соціально-психологічної підтримки ВПО та під час індивідуального консультування і психотерапії [3].

Автором також зроблено прогностичний висновок щодо перспективи дослідження: розроблення та апробація конкретних заходів у рамках державної багаторівневої психосоціальної допомоги, впровадження їх у практику роботи державних установ та громадських організацій [3].

У дослідженні «Технології подолання відчуження в учасників бойових дій» [26] М. О. Чернявською зазначено, що відчуження є поширеним проявом переживання військовослужбовцями негативних психічних станів та бойової травми після повернення із зони бойових дій до мирного життя. Це зумовлено не лише наслідками психологічної травматизації, а й входженням у якісно новий період, що супроводжується переходом від одного завершеного фрагмента життя до іншого (поки не визначеного ні в смисловому, ні в діяльнісному сенсі), від одного його способу організації до іншого, від «себе-наявного» до «себе-іншого». Пошук особистісної позиції, самовизначення та самоусвідомлення, зміна статусу, ідентичності, цінностей, смислів у перехідному періоді позбавляють ясності й стабільності, передбачають деяку деструктивність та невизначеність і супроводжуються відчуженням від реальності.

Науковцями проаналізовано особливості переживання відчуження учасниками бойових дій у процесі їхньої реадaptaції до мирного життя. Технології подолання відчуження у колишніх військовослужбовців визначено як певні терапевтичні впливи, спрямовані на відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом. З'ясовано, що причини виникнення відчуження в учасників бойових дій криються в заблокованих фундаментальних можливостях 1) знаходити у собі внутрішню силу бути; 2) переживати цінність життя; 3) бути

аутентичним; 4) ставити цілі та реалізовувати смисли. Сформульовано висновок: феномен відчуження є проявом таких життєвих взаємодій особистості зі світом, коли втрачаються смислові зв'язки та здатність обирати і втілювати нові можливості, здатні надати життю сенсу. Ключову роль у виникненні відчуження відіграють заблоковані довіра до світу, переживання цінності життя, самоцінності та сенсу життя. Для відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом найраше підійде комплекс технологій, що передбачає використання техніки прийняття нестерпної та болючої для бійця даності буття, техніки знаходження власної позиції, техніки підвищення самоцінності, техніки пошуку і знаходження сенсу життя. Зниженню інтенсивності відчуження найефективніше сприяє усунення блокади можливості бути собою завдяки зміцненню внутрішньої структури «Я» бійця, зростанню аутентичності та поглибленню переживання самоцінності. Умовами реалізації технологій подолання відчуження є відновлення потенційних можливостей учасників бойових дій у довірі до світу і переживанні цінності життя та самоцінності, постановка життєвих цілей. Доведено, що основними ресурсами для підвищення самоцінності є справедливе ставлення, шаноблива увага інших, визнання цінності особистості бійця [26].

Сформульовано прогностичний висновок, що конструктивними наслідками використання технологій подолання відчуження є: 1) підвищення рівня задоволеності власним життям; 2) активізація пошуку нових змістів; 3) трансформація уявлень про «страждання як перешкоди» у «страждання як засоби», що дають змогу досягти внутрішньої згоди із собою; 4) розкриття можливостей реалізації оновлених цінностей у майбутньому [26].

У статті «Особливості реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у християнських реабілітаційних центрах» [2] Г. І. Гладій наголошено, що з'ясовано особливості реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у християнських реабілітаційних центрах (ХРЦ). На відміну від алко- і наркозалежних осіб, у яких сенсом реінтеграції є позбавлення залежностей, у зазначеній категорії таким сенсом є: зміна асоціальної моделі поведінки на просоціальну; засвоєння просоціальних практик розв'язання життєвих завдань; забезпечення сталого зв'язку з релігійною громадою, а через неї – із соціальним оточенням. Показано, що запорукою успішності процесу реінтеграції цих особистостей є контекст духовної родини релігійної громади, соціальна підтримка та соціально-психологічний супровід осіб, звільнених з місць позбавлення волі, громадськими релігійними організаціями.

Автором зроблено висновок, що, порівнявши мотивацію учасників реабілітаційного курсу при ХРЦ, з'ясовано, що, на відміну від алко- та наркозалежних ОЗВМП, основним мотивом яких є звільнення від цих залежностей, визначальним мотивом інших ОЗВМП є зміна асоціальної моделі поведінки на просоціальну та набуття просоціальних практик розв'язання своїх життєвих завдань. Така мотивація зумовлює спрямованість їхньої реабілітації та забезпечує успішність реінтеграції в суспільне життя. Визначено два основних етапи реінтеграції ОЗМПВ: перший – реабілітація в ХРЦ, що передбачає опанування просоціальної моделі поведінки та визначення основних життєвих

завдань, які потребують розв'язання після завершення реабілітації; другий – засвоєння просоціальних практик реалізації життєвих завдань на основі просоціальної моделі поведінки. Соціально-психологічним змістом другого етапу реінтеграції ОЗМПВ є вирішення ними важливих життєвих завдань на основі нових, духовних інностей, життєвих компетенцій, соціальних та моральних норм суспільства. Головним результатом цього етапу є набуття і закріплення просоціальних практик як головних засобів розв'язання цих завдань [2].

Фахівець наголошує, що на основі емпіричного дослідження життєвих історій 30 успішних осіб, звільнених з місць позбавлення волі, які не мали рецидивів асоціальної поведінки впродовж п'яти років після закінчення курсу реабілітації, визначено значущі чинники ефективності їхньої реінтеграції. До основних таких чинників віднесено успішне розв'язання найважливіших життєвих завдань: отримання робочого місця, створення або возз'єднання сім'ї та активна участь у громадському житті, які взаємно стимулюють і підсилюють одне одного (про це свідчать тісні кореляційні зв'язки, які простежуються між перемінними «Оволодіння новою професією» і «Створення або оновлення сім'ї», між перемінними «Оволодіння новою професією» і «Активна участь у громадському житті»). Як основні критерії успішності реінтеграції розглянуто засвоєння просоціальних практик у розв'язанні особистістю своїх життєвих завдань та відсутність рецидивів порушень правових норм і законів суспільного життя. Зазначено, що подальші дослідження процесу реінтеграції випускників реабілітаційних центрів будуть спрямовані на розкриття взаємозв'язку соціально-психологічних практик і моделей поведінки [2].

У дослідженні «Теоретико-методологічні засади розвитку психологічної науки XXI сторіччя» [12] С. Д. Максименко наголошує, що одним із важливих напрямів роботи сучасних психологів виокремлено психологічний супровід освітніх процесів на усіх рівнях. Особливу увагу при цьому зосереджено на проблемах розвитку особистості. Зокрема, на основі розробленої в Інституті психології імені Г. С. Костюка концепції психічного розвитку особистості визначено вимоги до психологічного супроводу неперервної освіти та алгоритм його впровадження на усіх рівнях освітнього процесу. Розроблено критерії особистісного розвитку, визначення напряму розвитку, суб'єктної готовності до діяльності, створено програму моніторингу психологічних проблем процесу розвитку особистості [12].

Сьогодні людство вступило у новий, складний і неоднозначний період, який характеризується постійними кризами різного змісту і ступеня глибини, пов'язаними у тому числі з людським чинником, стосунками між державами і людьми, глибинним нерозумінням одне одного. Сучасні гібридні та інформаційні війни, суспільно-економічні кризи виводять на перший план соціально-психологічні та психологічні проблеми, що також зумовлюють надзвичайно високу значущість психологічної науки, її вирішальну роль у забезпеченні розвитку держави і суспільства. Зростання ролі психологічних чинників у сучасних війнах та локальних конфліктах, службово-бойовій діяльності

правоохоронних підрозділів засвідчує необхідність психологічного супроводу людей, які задіяні в цих сферах [12].

Особливість бойової обстановки для кожного бійця без винятку полягає в появі негативних психічних станів, які виникають внаслідок впливу бойових умов на психіку. Вони характеризують домінуванням гострих або хронічних негативних емоційних переживань (тривоги, шоку, страху, депресії, дратівливості, агресії, дискомфорту). У відповідь на бойовий стрес у бійця виникає стан тривоги і сум'яття, що є автоматичною підготовкою організму людини до наступної активної дії – *атакуючої або захисної*. Реакція на бойовий стрес є стійкою, і вона зберігається у людини й після того, як вона повернулася в мирне життя. Можна виокремити три типи станів у бійців, які повернулися з АТО: психологічний посттравматичний стрес, реакція; невротичні стани, гострі затяжні невротичні розлади; реактивні психози різних видів. Слід розуміти, що, **якщо борець не пройшов психологічну реабілітацію впродовж трьох-шести тижнів** (через відмову чи з інших причин), **то це призводить до глибоких стійких депресій та самогубства**. Тому своєчасне звернення за допомогою рідних і близьких може сприяти поліпшенню стану здоров'я бійця. *За наявності розгалуженої системи психологічної реабілітації, як вона планується, можна сподіватися, що цей процес буде найменш болісним* [12].

У дослідженні «Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності» [11] кандидат психологічних наук Т. О. Ларіна наголошує на тому, що реалізація покрокових соціально-психологічних процедур, спрямованих на посилення життєздатності особистості, потребує глибокого розуміння особливостей становлення механізму самовідновлення та самодопомоги.

Науковці з урахуванням провідних характеристик життєздатності особистості та умов, в яких ресурси життєздатності проявляються, на прикладі подій Євромайдану 2013–2014 рр. емпірично визначили провідні зовнішні й внутрішні реабілітаційні ресурси.

До внутрішніх ресурсів віднесено:

- особистісні ресурси (ресурси життєстійкості та копінг-ресурси);
- соціально-психологічні ресурси (діалогічне спілкування, соціальна підтримка);
- практики керування ризиками (прийняття відповідальності за безпеку власного життя, упорядкування власного життєвого простору).

Серед зовнішніх ресурсів особливо важливі такі:

- оптимістичне ставлення до суспільно-політичних трансформацій;
- готовність займати активну громадянську позицію (що, зокрема, виявилось у контрольованій пильності);
- прагнення захистити значущі цінності, зберегти власні життєві позиції,
- бачення перспектив подальшої реалізації життєвих планів;
- пошук підтримки з боку сім'ї та родичів.

Вони також означили можливі форми організації життєвого простору особистості в потенційно небезпечних ситуаціях, зокрема відкрите протистояння,

контрольована пильність і терпіння. Загальну характеристику стратегії нейтралізації та мінімізації зовнішніх ризиків представлено континуумом «конфронтація – уникнення» [11].

Отже, конфронтація та уникнення, як і ризиковість та терпіння, на думку автора, відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків опитуваних українців. Беручи до уваги ті копінги, які набули поширення в ситуації зовнішньої загрози, науковці виокремили особливості ресурсів опанування. Універсальним копінгом було звернення за соціальною підтримкою, причому найбільші очікування щодо підтримки були спрямовані на сім'ю, родину та друзів. Серед копінг-ресурсів, які проявилися переважно у респондентів жіночої статі, були зосередженість на зростанні власної особистості, готовність до позитивного переосмислення складної ситуації [11].

Фахівцями було звернуто увагу на важливу особливість реабілітаційних ресурсів опитуваних: респонденти 35–45 років є саме тією групою, яка демонструє такі фактори захисту, як уникнення й терпіння. До реабілітаційного соціально-психологічного потенціалу більшості опитуваних віднесено: здатність до соціальної підтримки, здатність позитивно переосмислювати складну ситуацію, здатність зважено ставитися до ризикованих, травмонебезпечних подій [11].

Автор наголошує, що довіра до світу і віра в інших, з одного боку, є, за Н. Пезешкіаном, первинною здатністю, на якій вибудовуються вторинні здібності, а з другого – універсальним реабілітаційним ресурсом. Універсальність цього реабілітаційного ресурсу полягає в природі такого психічного утворення, як довіра. Науковець зазначає, що довіра в поєднанні з вірою є тим соціально-психологічним підґрунтям, на якому базується все розмаїття життєконструювання особистості. Для людини, яка має травматичний досвід та перебуває в ситуації реальної загрози й небезпеки, реалізація довірливих відносин з іншим, вихід із зони власного комфорту іноді є єдиним і необхідним кроком до самооздоровлення та «перезапуску» власної життєвої ситуації. Серед умов такого соціально-психологічного самооздоровлення є усвідомлення небезпечної ситуації та інтеграція ризику в життєвий простір людини, а також вибір активної стратегії впливу на ризик, що сприяє самопізнанню та самопобудові особистості. Автор наголошує, що позитивними наслідками самооздоровлення є підживлення ресурсів соціальної підтримки й допомоги, підвищення життєстійкості розв'язання й відповідальності особистості, зміцнення когнітивної стійкості до ризику. Автор зауважує, що довірливе ставлення та відповідне настановлення технологічно можна формувати за рахунок підвищення толерантності до ризику, певної об'єктивації ризику. Використання прийомів і засобів нарративної та позитивної психотерапії дає змогу відновити ресурсну, психологічно безпечну позицію людини. З одного боку, людина вчиться більш чітко бачити та усвідомлювати загрози й небезпеки, а з другого – вона має дистанціюватися від травматичних вражень та негативного досвіду. Зрештою створюється сприятливе підґрунтя для відновлення довіри до інших, активізується здатність до перетворень, до виправданого ризику та проактивності.

Проактивні люди наращують власні ресурси життєстійкості і зазвичай орієнтовані на досягнення власних мрій, бажань і цілей. Проактивність є певною ознакою вільного вибору особистості, її здатності виходити за межі стереотипного ставлення до життєвих труднощів. На розвиток проактивності позитивно впливає і застосування прийомів ризик-аналізу та ризик-рефлексії, які підсилюють цінності обережної і розсудливої поведінки. Ціннісний рівень саморегуляції призводить до значної активізації процесів самоорганізації та самозахисту, відновлює впевненість людини у своїй здатності самотійно долати складні ситуації, брати на себе відповідальність за власну безпеку [11].

Сформульовано висновок: соціально-психологічна реабілітація особистості, яка переживає наслідки травматичних подій або потрапила в ситуацію підвищеного ризику, буде більш дієвою і короткотривалою за умови актуалізації її реабілітаційного потенціалу. Серед першочергових кроків на шляху актуалізації реабілітаційного потенціалу особистості визначено відновлення ресурсів життєздатності. В умовах інтенсивної психологічної залученості людини в ситуацію загрози та потенційної травматизації на перше місце виходять природні індивідуальні форми протидії небезпеці, що розгортаються в площині таких копінг-механізмів, як «конфронтація – уникнення». Відповідно ресурси життєздатності, що відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків, проявляються в таких особливостях динамічної адаптації, як ризиковість і терпіння. Науковці переконані, що, формування в людини адекватного антистресового механізму пов'язане з набуттям особистісної життєздатності, реконструкцією її базових реабілітаційних ресурсів, перш за все – довіри до інших та віри в контрольованість подій. Важливим кроком на шляху набуття особистістю життєздатності є формування в неї відповідальності за власну безпеку, здоров'я та життєконструювання [11].

У статті М. С. Дворник «Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру» [5] звертає увагу на те, що завданням дослідження було уточнити поняття психологічного благополуччя в умовах переходу від війни до миру та виокремити його відповідні складники. Авторка застосувала такі основні методи дослідження, як систематичний теоретичний аналіз джерел та узагальнення. Акцентовано увагу на транзитивності соціальних процесів сучасного українського соціуму, перехід від війни до миру представлено як тло для особистих криз, нестабільності, безпорадності, підвищеної тривожності. Разом із тим транзитивний період розглянуто як час можливостей для розроблення нових адаптаційних стратегій та переінтерпретації психологічного благополуччя. Фахівцями поняття психологічного благополуччя під час переходу від війни до миру співвіднесено із класичними теоріями К. Рифф, М. Селігмана, М. Чіксентміхайї та ін., запропоновано його структуру відповідно до новітніх досліджень, яка складається з п'яти елементів.

Першим складником психологічного благополуччя визначено позитивні стосунки особистості як рефлексію персонального миру через мир у громаді – здатність акумулювати свій соціальний капітал, організовувати собі соціальну підтримку, долати бар'єри у взаємодії. Другий елемент – внесок у благополуччя

інших як культивация власної відповідальності за спільне благо через ідентифікацію зі значущою групою. Третій складник – відчуття компетентності та спроможності здійснювати осмислену активність, що виявляється в здатності знаходити адекватні ресурси, творчо адаптуватися, надавати сенсу умовам, які склалися, і віднаходити сили діяти. Як четвертий складник запропоновано наявність персональних цілей, адже усвідомлення траєкторії персонального руху, розроблення плану, послідовності дій дають відчуття стабільності й безпеки. П'ятий елемент – це самоповага та оптимізм, які допомагають комплексно оцінити персональний досвід і поводитися з урахуванням вимог оптимального та позитивного функціонування.

Зроблено також акцент на уточненні змісту поняття психологічного благополуччя в умовах переходу від війни до миру як особистісного ресурсу, складниками якого є позитивні стосунки, внесок у благополуччя інших, відчуття компетентності та спроможності здійснювати осмислену активність, наявність персональних цілей, самоповага та оптимізм. Така структура дещо відрізняється від запропонованої в класичній теорії С. Ryff, але й не суперечить їй, ставлячи акценти саме на тих елементах психологічного благополуччя особистості, які надзвичайно важливі в транзитивний період [5].

Авторка переконана, що представлена структура психологічного благополуччя під час переходу від війни до миру може бути використана фахівцями для розроблення програм соціально-психологічної допомоги населенню як перелік орієнтирів особистісного зростання. Перспективою дослідження є пошук емпіричного підтвердження точності запропонованої структури для сьогоденного українського соціуму [5].

У дослідженні «Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості» [23] доктор психологічних наук, професор Т. М. Титаренко наголошує, що війна, яка триває, несе надмірну кількість випробувань, викликів, ризиків, і, безумовно, впливає на творче ставлення людини до власного життя. Унаслідок тривалої травматизації суттєво знижуються соціально-адаптивні можливості людей, втрачається колишній рівень особистісної цілісності, комунікативної компетентності, професійної самоефективності, психологічного благополуччя (Титаренко, 2018). У ситуації хронічної невизначеності й небезпеки здатність особистості шукати нові способи поведінки, більш ефективні форми взаємодії з оточенням суттєво знижується. Готовність конструктивно проєктувати власне майбутнє у тих, хто був травмований унаслідок виснажливих воєнних дій, унаслідок втрати близьких, вимушеного переселення в інші регіони, майже зникає.

За словами автора, гострота деструктивного емоційного стану у двох третин постраждалих згодом послаблюється і ПТСР не виникає. Завдяки власним копінг-стратегіям і підтримці оточення вони відновлюються, повертаються у благополучне «життя до травми», а дехто навіть переходить у режим особистісного зростання. Важливо зрозуміти, як вони трансформуються, яким чином пристосовуються до посттравматичної реальності, асимілюють травматичний досвід. Пошук відповідей на ці запитання підштовхнув науковців

до введення в тезаурус психологічних понять нового поняття «ландшафт», що дає змогу не лише аналізувати рух особистості життєвим шляхом, а й акцентувати увагу на різних, якісно несхожих його періодах, на територіях життя, під час проходження яких відбуваються відчутні, значущі особистісні зміни [23].

Автором визначено мету статті – окреслити специфіку ландшафту посттравматичного життєтворення особистості, віднайти способи побудови особистістю власного життя після пережитої травми.

Доктором психологічних наук у тезаурус психологічних понять уведено нове поняття ландшафту особистісного життєтворення як території життя, що має певні функціонально-динамічні характеристики та специфічну смислову конфігурацію. Науковцем акцентовано увагу на відмінностях поняття ландшафту особистісного життєтворення від традиційного поняття життєвого шляху, що полягають у більш локальному масштабі ландшафту, який задається постановкою актуальних життєвих завдань та пошуком оновлених ціннісно-смислових орієнтирів. Професором також визначено такі типи ландшафтів, що мають функціональну єдність: прагматичний, гедоністичний, споживацький, ландшафт служіння та екзистенційний; показано, що екзистенційний ландшафт акумулює переживання посттравматичного етапу життя як особливого, усвідомлення інакшого змістового наповнення нового життєвого маршруту; з'ясовано основний функціонал екзистенційного ландшафту, що полягає у створенні умов для осмислення, переінтерпретації та інтеграції травматичного досвіду, який особистість набуває в межовій ситуації, у драматичних чи трагічних обставинах. Водночас екзистенційний ландшафт розглянуто як найкоротший шлях особистості до самовідновлення та покращення психологічного здоров'я. Автором розкрито залежність тривалості перебування особистості в межах екзистенційного ландшафту від сили травмування (особливостей втрат, інтенсивності болісних спогадів) та ресурсу життєстійкості. Професором запропоновано варіанти спрямованості екзистенційного ландшафту на:

- (а) пошук професійної самореалізації, що потребує посилення режиму самоідентифікування;
- (б) пошук спільності, що потребує посилення режиму діалогування;
- (в) дистанціювання від певних людей, що потребує посилення режиму автономізації;
- (г) пошук стабільних форм повсякденного життя, що потребує посилення режиму практикування [23].

У дослідженні «Проблемні питання сучасного миробудівництва: дискусії та перспективи» [4] кандидата психологічних наук, доцента А. І. Гусєва представлено результати аналізу проблемних питань та дискусій навколо традиційних моделей миробудівництва, що мають місце у світовому англomовному миротворчому просторі. На основі його огляду сучасних українських досліджень у сфері миробудівництва схарактеризовано її складники та констатовано «зародковий» стан розвитку цієї галузі. Автором висвітлено широкий спектр сучасних критичних поглядів на онтологічні основи та прикладні моделі побудови ліберального і постліберального миру, а також проблему

гібридної методології. Зазначено, що сьогодні головною «проблемною зоною», на думку багатьох авторів, є зона встановлення балансу між зовнішніми впливами та пов'язаними з ними універсальними моделями побудови миру, які ґрунтуються на ідеях лібералізму, і місцевими традиціями, цінностями та уявленнями, які відображені в локальних формах управління і традиційних основах співіснування (проблема «ліберального-місцевого»).

Автор звертає увагу на роботи, які становлять значний інтерес та присвячені критиці «ліберального миру» з позицій глибокого аналізу бінарного конструкта «ліберального-місцевого» (liberal-local) з виходом на концепцію більш складного постліберального миру. Однією з цікавих розвідок у цьому напрямі є дослідження «Питання місцевого в миробудівництві» Клавдії Сімонс та Франциски Занкер (Simons, & Zanker, 2014). Дослідниці виходять з того, що критики ліберальної парадигми світу закликають розглядати місцеві реалії, щоб вийти на більш стійку, всеосяжну форму миру, яку не нав'язують зовнішні суб'єкти. При цьому «місцевий», як правило, розглядають як місце, де мир розвивається «знизу вгору», – на відміну від ліберального миру («згори донизу»), який пропонують зовнішні міжнародні агенти... Для багатьох зовнішніх дослідників доступним є лише поверховий погляд на причини та рушійні сили місцевих проблем. Відповідно, з боку міжнародних агентів впливу дається спрощена оцінка здобутих миротворчих результатів, критерієм успішності яких найчастіше стає зовнішня схожість із західними ідеалами. А проте справжні мотиви та інтереси будуть «виходити» назовні лише тоді, коли місцеві самі забажають зробити їх «видимими» [4].

Зосереджено також увагу на тому, що однією з актуальних проблем сучасних практик миротворчості залишається пошук відповіді на питання: «А чого насправді хочуть місцеві?». Дослідники вбачають своє завдання в тому, щоб показати, що «місцеве» в миробудівництві набагато складніше, ніж зазвичай описують, і що розуміння цієї складності потребує розгляду конкретного історичного контексту, в якому перебуває «місцеве». Якщо намагатися зрозуміти динаміку побудови миру, то знадобиться скласти карту складних, різноспрямованих процесів адаптації, що відбуваються між різними суб'єктами в середовищі миробудівництва.

Разом з тим науковець зосереджує увагу на тому, що у тематичному довіднику з аналізу конфліктів, створеному британською дослідницею Сіан Герберт (Herbert, 2017), один із розділів присвячено «недостатньому розумінню конфлікту в миробудівництві та державотворенні». У ньому авторка акцентує увагу на тому, що після геноциду в Руанді у міжнародних суб'єктів гуманітарної діяльності виникло розуміння того, що гуманітарна допомога не є нейтральним явищем, а міжнародне втручання в певному контексті може стати одним з факторів зростання напруженості та загострення конфлікту. Відповідно, виникла необхідність розвитку конфліктної чутливості та проведення попереднього аналізу конфлікту з метою врахування ненавмисних побічних ефектів надання допомоги для подальшого розвитку конфліктної ситуації. Крім того, дослідниця наводить кілька представлених у миротворчій літературі пояснень неспішності

миротворчих і державотворчих ініціатив, реалізація яких призвела до неочікуваних наслідків [4]. Серед них:

- недостатнє розуміння та аналіз з боку міжнародних партнерів внутрішніх суперечностей та напруженості, які виникають (на місцях) у разі здійснення спроб державного будівництва з допомогою ззовні;

- слабкість базових припущень, що лежать в основі підходів до миробудівництва і державного будівництва (наприклад, про те, що економічне зростання в кінцевому підсумку призводить до скорочення насильницьких конфліктів, що насильство є прямим наслідком слабкої спроможності держави; що бідність і слабкий розвиток є основними джерелами конфліктів і т. ін.);

- використання стандартного набору інструментів призводить до спрощеного розуміння впливу наданої допомоги на конфліктну ситуацію, тоді як насправді ситуації є набагато складнішими (Herbert, 2017, р. 9).

Фахівцями означено проблему недостатнього розуміння та аналізу конфлікту в миробудівництві та державотворенні, описано моделі «критичної гібридності» та політичного значення «подій» і «не-подій». У цілому миротворчі дослідження в українських реаліях, за словами автора, залишаються наразі в «зародковому стані» тому, що досі немає офіційного визнання наукових спеціальностей з миротворчості і, відповідно, спеціальних кафедр та наукових колективів, без появи яких неможливо надати системного характеру цій сфері досліджень. Останнім часом намітилися все ж позитивні зміни, про що свідчить поява кваліфікаційних робіт (Зоріна, 2018), присвячених миротворчій тематиці в рамках підготовки в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» соціологів за спеціалізацією «Врегулювання конфліктів та медіація». Однак усе це повноцінно не компенсує відсутності саме миротворчого погляду на проблематику постконфліктної розбудови миру.

Автором зроблено загальний висновок про те, що на цей час у представників світової миротворчої спільноти немає універсальних рецептів та підходів щодо розбудови постконфліктного миру. Акцентовано також увагу на необхідності критичного осмислення наявного світового досвіду миробудівництва з метою створення української моделі розбудови миру [4].

У статті «Застосування імагінативних технік при психокорекції ПТСР в учасників бойових дій» [25] Х. Турецька зазначає, що антитерористична операція (2014 – 2015 рр.) на сході України створила масштабний виклик для української психологічної науки, що стосується проблеми реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій. Необхідність створення якісної системи психокорекційної допомоги ветеранам АТО потребує теоретичного аналізу підходів до роботи з симптомами психотравми та її наслідками, а також практичного впровадження найбільш ефективних у роботі психологічних служб.

Автор наголошує, що психологічні наслідки участі в бойових діях відомі психологічній науці вже досить давно. Так, у США під час Громадянської війни такі симптоми солдат, як задишка, порушення сну, серцебиття, дістали назву «дратівливе серце». Під час Першої світової війни «синдром дратівливого серця»

знову був діагностований, як і «контузії», які вперше були описані в британських солдатів, евакуйованих з окопів у Франції. У Другій світовій війні Грінкер та Шпігель описали випадки «воєнного неврозу» в екіпажів авіації. Основні симптоми воєнного неврозу були такими: роздратованість, агресія, втома, безсоння, напруга, тривога, депресія, переляк, зміни особистості, тремор, порушення пам'яті, труднощі з концентрацією, алкоголізм, заклопотаність бойовим досвідом, погіршення апетиту, психосоматичні симптоми, ірраціональні страхи та підозрілість. Після В'єтнамської війни дослідники виявили, що багато ветеранів страждали хронічними психологічними проблемами, які ставали причиною соціальних і професійних дисфункцій. Кількість та значущість таких розладів стали приводом для формального визнання посттравматичного стресового розладу як окремого діагнозу в третій редакції DSM, що була опублікована в 1980 р.

На думку науковця, незважаючи на значний науковий доробок у сфері дослідження ПТСР та психотехнік роботи з ним, вважаємо недостатнім розкриття потенціалу імагінативних методів у роботі з особами, які пережили травмувальний вплив. Тому автором визначено мету статті – проаналізувати сучасний стан проблеми психокорекції ПТСР в учасників бойових дій. Зокрема, специфіку та ефективність застосування імагінативних методів при роботі з психологічною травмою.

Автор зазначає, що імагінація – це динамічний, психофізіологічний процес, під час якого особа уявляє, переживає й відчуває внутрішню «реальність за відсутності зовнішньої стимуляції». Терапевтична значущість імагінації полягає в тому, що у людини, яка уявляє певні образи, виникає відповідна емоційна, поведінкова або психофізіологічна активність без реальної події-стимулу. Відтак, образи уяви можуть бути використані для зміни фізіологічних процесів, психічних станів, самооцінки, продуктивності та поведінки.

У сучасній психотерапії, зауважує науковець, імагнація використовується вже понад століття. У 1920 р. Кречмер і Десуаль почали застосовувати уяву в терапії. Кречмер назвав цю техніку «внутрішнім баченням» (*bildstreifendenken*), Desoille – «керованим сном наяву» (*Le reve éveillé dirigé*). Останнім часом з'являється дедалі більше публікацій, в яких йдеться про нейрофізіологічні чинники ефективності імагінативних технік. З точки зору нейроендокринології, імагінація допомагає знизити активацію гіпоталамо-гіпофізарнонадниркової осі, що може призвести до зниження рівня глюкокортикоїдів і катехоламінів. Позитивні уявлення і релаксації стимулюють виділення ендорфінів, які зв'язуються з опіоїдними рецепторами в центральній нервовій системі і блокують передачу больових імпульсів [25].

Дослідник розглядає імагінативні техніки як ефективні інструменти допомоги при психологічній травмі та її наслідках, аналізує чинники впливу імагінативних технік на психіку в різних психотерапевтичних підходах. Зокрема, автор наголошує, що у гештальт-терапії імагінація є однією із технік, яка може бути використана з метою інтеграції почуттів, завершення незавершених справ, роботи з тілесною симптоматикою. Чинником ефективності імагінації, на думку

гештальт-терапевта Е. Маркус, є те, що «уява «працює» на усіх рівнях – відчуттів, почуттів, мислення та інтуїції, має інтегративний ефект: вона одночасно використовує праву і ліву мозкові функції».

Науковець акцентує увагу на тому, що для емоційної інтеграції, І. Г. Малкіна-Пих пропонує використати таку вправу: «Знову і знову оживляйте у фантазії досвід, який мав для вас сильне емоційне навантаження. Щоразу намагайтеся згадати додаткові деталі. Яке, наприклад, найстрашніше переживання ви можете згадати? Відчуйте знову, як все це відбувалося. І ще раз. І знову. Використовуйте теперішній час. Можливо, у фантазії спливуть якісь слова, щось, що ви або хтось інший говорив у цій ситуації. Вимовляйте їх вголос, знову і знову; слухайте, як ви вимовляєте їх, відчуйте свої переживання при вимовлянні й слуханні. Згадайте ситуацію, коли ви були принижені. Відтворіть її кілька разів. Зверніть при цьому увагу, чи не виникає в пам'яті який-небудь більш ранній досвід подібного роду. Якщо це так, перейдіть до нього і опрацюйте ситуацію».

Автором зроблено висновки: Емпіричні дослідження доводять високу ефективність застосування імагінативних технік при психокорекції ПТСР, у тому числі в учасників бойових дій. На психофізіологічному рівні імагінація допомагає знизити активацію гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової осі, що може призвести до зниження рівня глюкокортикоїдів і катехоламінів та підвищення ендорфінів; відбувається перезаписування слідів пам'яті у ділянках мозку, які відповідають за тривожну реакцію. На психологічному рівні імагінація забезпечує образний контекст, за допомогою якого пацієнт може наново пережити травму, при цьому допомога терапевта полягає в заохоченні пацієнта використовувати внутрішні ресурси в цьому повторному переживанні, щоб протистояти травматичній події. У результаті відбувається не лише усунення симптомів ПТСР, а й таких негативних наслідків травми, як негативне самосприйняття, ненависть до себе, переживання власної нікчемності й сорому. Перспективою наукової розвідки, за словами науковця, стане апробація імагінативних технік та визначення їх переваг у психокорекційній роботі з учасниками бойових дій у зоні АТО [25].

У статті Б. П. Лазоренко «Психотравма як ресурс соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді, яка переживає наслідки повоєнної психотравматизації» [9] наголошує на тому, що реаліями сучасного життя українського суспільства є наявність молоді, яка фізично й психологічно переживає наслідки військових дій на сході країни, отримала психотравми та посттравматичні розлади. Перш за все це учасники АТО та їхні близькі, вимушені переселенці, волонтери та інша молодь. Певна частина цієї молоді намагається опанувати ці розлади, вдаючись до таких шкідливих засобів, як зловживання алкоголем і немедичного вживання наркотичних речовин, що призводять до формування залежності. Наслідком цього є перетворення такої молоді із звичайної у проблемну. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у розробленні технологій соціально-психологічної реабілітації цієї молоді. Тому автором визначено мету статті – визначення ролі методологічних засад і принципів у

трансформації психотравми в реабілітаційний ресурс, розроблення технологій його засвоєння проблемною молоддю.

Спираючись на досвід надання соціально-психологічної допомоги ВІЛ позитивній молоді, яка має прийняти свою хворобу як пожиттєву, науковцями звернуто увагу на парадоксальну реакцію ставлення до цього певної частини молоді. Для них психотравма, пов'язана із цим прийняттям, виявилась парадоксальним стимулом і ресурсом їх особистісного зростання. Це спонукало до дослідження трансформаційного потенціалу парадоксальної реакції і розроблення технологій соціально-психологічної реабілітації проблемної особистості, яка переживає наслідки повоєнної психотравматизації. Ці технології апробовано в процесі надання психологічної допомоги постраждалим особам у рамках діяльності Соціально-психологічного методичного центру з реабілітації ІСПП НАПН України [9].

Фахівець зазначає, що важливим у цьому дослідженні стало виокремлення методологічних засад і принципів та з'ясування їх ролі у засвоєнні проблемною особистістю психотравми як реабілітаційного ресурсу. Серед цих засад чільне місце належить суб'єктно-вчинковому підходу В. О. Татенка та його основним принципам – суб'єктності та вчинковості. Він наголошує, що зазначені методологічні засади та принципи є підґрунтям для створення комплексу технологій, який охоплює: авторську методику спонтанно конструктивного переживання і засвоєння негативних психоемоційних і психосоматичних станів; тілесно-зорієнтовані технології; дихальні психотехніки; технології моделювання образу психотравми засобами системно феноменологічного підходу.

Дослідники переконані, що основні функції авторської методики полягають у наданні доступу до травматичних психоемоційних і психосоматичних станів, реалізації парадоксальної їх трансформації у позитивний ресурс та забезпеченні психоемоційної і психофізичної інтеграції особистості.

Крім того, вони також вважають, що адаптовані до реабілітаційного процесу тілесно-зорієнтовані технології забезпечують контакт і довіру між особою і психологом (в індивідуальних реабілітаційних сесіях), між іншими членами реабілітаційної групи (під час проведення групових занять). За їх допомогою надаються зовнішні ресурси підтримки особистості, а також засоби зворотного невербального зв'язку між їх учасниками. Дихальні психотехніки використовуються для забезпечення доступу до позасвідомих станів та ресурсів особистості; регуляції глибини та інтенсивності проживання психоемоційних та психосоматичних станів; для зовнішнього і внутрішнього контролю і саморегуляції процесу переживання особистістю своїх станів. Технології моделювання образу психотравми засобами системно-феноменологічного підходу застосовуються для побудови моделей внутрішніх станів особистості у зовнішньому просторі та для забезпечення динамічних проєкцій цих станів на фігури власної сімейно-родової системи проблемної особистості. Вони допомагають у вербалізації внутрішніх станів та сприяють трансформації деформованих зв'язків образу. Вони також забезпечують конструювання нового,

гармонічного образу сімейно-родової системи як основи формування нових життєвих практик проблемної молоді.

Автором також звернуто увагу на те, що в перебігу реабілітаційних сесій використовуються різні форми їх проведення – індивідуальні та групові – у парах і трійках, у малих і великих групах. Важливим для успішного завершення реабілітаційного процесу – трансформації психологічного змісту психотравми у ресурс особистісного зростання є соціально-психологічний супровід проблемної особистості. Завдяки йому закріплюються досягнуті результати попередньої трансформації, а набуті знання і навички поведінки перетворюються у стійкі життєві практики. Насамкінець, супровід забезпечує встановлення сталого позитивного зв'язку особистості із родинним та соціальним оточенням.

Автор вважає, що певною новизною вирізняється авторська методика спонтанно-конструктивного переживання і засвоєння негативних психоемоційних і психосоматичних станів. Тому доцільно висвітлити її ключові моменти. До них належать обернення наміру та забезпечення реалізації механізму парадоксальної реакції щодо трансформації психотравми у ресурс проблемної особистості. Для оптимізації процесу трансформації негативних станів в особистісний ресурс науковці використовують запозичену із психодрами технологію обміну ролями. За її допомогою досягаються більша зінтегрованість проєктивних елементів образу, а також поглибленість осмислення суперечливо представлених станів і функцій і, як наслідок, більш повного та якісного їх засвоєння. Під час такого сприймаючого проживання, за словами автора, попередні негативні стани поширюються, втрачають свою інтенсивність, зменшуються і трансформуються в інші стани. У цьому процесі важливо йти за спонтанним перебігом зміни станів і приймати їх такими, якими вони будуть проявлятися і тілесно, і емоційно до їх завершення позитивним станом. Як правило, це почуття образи, злості, агресії, розчарування, розгубленості, покинутості, самотності болю тощо. Процес їх поетапного спонтанно-конструктивного проживання завершується позитивними станами умиротворення, доброзичливості, свободи, впевненості, сили, які засвоюються як власні ресурси подальшого особистісного зростання. Якщо негативний стан пережито і засвоєно, він перетворюється у позитивний досвід. Стосовно посттравматичних реакцій попередній, неспецифічний, ригідний тип реагування на зовнішні й внутрішні суб'єктивні стимули, які не змогли свого часу забезпечити його опанування, змінюється на інші, більш гнучкий і адекватний тип, відповідно специфіці ситуацій, а людина набуває здатності «закрити» свій незавершений до того «гештальт» посттравматичного реагування [9].

Науковцями зроблено висновки, а саме:

- визначено, що при засвоєнні психотравми як ресурсу соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді суб'єктно-вчинковий підхід формує ставлення особистості до себе як до суб'єкта власного життя, спонукає її свідомо і відповідально сприйняти психотравму як актуалізатора поза особистих та позасвідомих життєвих ресурсів;

- з'ясовано роль концепції особистісного життєконструювання, яка полягає у спрямуванні особистості на побудову життєвих перспектив, наданні засобів постановки життєвих завдань, формуванні практик їх розв'язання;

- показано значущість міфологеми «смерті – відродження», яка забезпечує молоді доступ до індивідуальних та колективних, свідомих та позасвідомих ресурсів засвоєння психотравми;

- виокремлено провідні принципи засвоєння психотравми. Окрім вчинковості й суб'єктності, зазначено принципи мінливості життя в єдності стихійності й цілеспрямованості його аспектів; взаємозв'язку підсвідомості, свідомості й самосвідомості проблемної особистості; цілісності дискретності й континуальності тяглості життя;

- адаптовано до потреб соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді тілесно-зорієнтовані та дихальні психотехніки, технології моделювання образу психотравми засобами системно-феноменологічного підходу. Розроблено авторську методику спонтанно-конструктивного переживання особистістю негативних психоемоційних і психосоматичних станів. Її основними функціями зазначено реалізацію парадоксальної трансформації негативних станів у позитивний ресурс [9].

У статті «Соціально-психологічна модель конфліктної взаємодії ветеранів і цивільного населення в умовах гібридної війни» [7] О. Ю. Кухарук розкриває сутність нових українських реалій – це реалії життя в ситуації кризи й невизначеності. Новий тип гібридної війни – це реальність, до якої суспільство виявилось неготовим. Реальність, яку важко розуміти, усвідомлювати, переживати. У ситуації «класичних» воєн усе суспільство живе за умовами воєнного часу, з чітким уявленням про «своїх» і ворогів, про «правила гри» - обмеження, зобов'язання, небезпеки. У сучасних же «гібридних» війнах одним із завдань агресора є дестабілізація і відсутність чіткого поділу на своїх і чужих та зрозумілих «правил гри»... Одним із внутрішніх конфліктів, спричинених війною, є конфлікт між громадянами України, що вибудовується навколо теми сприйняття війни та залученості до неї. Автором звернуто увагу на широту вивчення змін, які виникають у мисленні й світогляді людей, що активно були залучені до військових дій. Водночас він зазначає, що значно рідше вивчають питання впливу кризових подій на осіб, що її переживають, але перебувають поза зоною конфлікту. Особливий інтерес до цієї теми спостерігався у США в 60 – 70 рр. ХХ століття. Того часу гостро постала проблема ставлення до ветеранів війни у В'єтнамі. Негативне сприйняття війни в суспільстві трансливалось на ветеранів і проявлялось в агресивному, зневажливому і засуджувальному ставленні до її учасників. Це не в останню чергу призвело до значних проблем із їх соціальною адаптацією до мирного життя. Одним із підсумків суспільної дискусії навколо цієї теми став заклик розрізняти ставлення до ветеранів війни та ставлення до війни.

За словами автора, аналізуючи актуальні дослідження, можна дійти висновків, що безпосередньо тему конфлікту між цивільним населенням та особами, що залучені до війни, насправді не вивчено. Тому метою дослідження науковцями було визначено: представити соціально психологічну модель

конфліктної взаємодії ветеранів і цивільного населення в умовах гібридної війни та ситуації нестабільності. Автор звертає увагу на опис того, як проявляється світоглядний конфлікт між тими, хто різною мірою залучений до безпосередніх бойових дій (військові, ветерани, волонтери та інші), і тими, кого можна назвати «цивільним населенням». Цей конфлікт багатомірний і зачіпає надзвичайно багато «болючих точок», серед яких є дві центральні теми:

- осмислення й переживання війни як внутрішньої, власної ситуації невизначеності.

- осмислення й переживання війни як соціального явища та його впливу на повсякденне життя.

Ці дві теми переживань мають велику кількість додаткових, дрібніших тем. Жодна з цих тем не може переживатись відокремлено від інших. Зазвичай смисли, що містяться в цих переживаннях, є емоційно зарядженими, слабо вербалізованими, скороченими, узагальненими. Тобто мають усі ознаки класичних соціально-психологічних стереотипів. Таких стереотипів, що стосуються переживання війни, є велика кількість. Узагальнюючим стереотипом можна назвати уявлення про «два різні світи». Науковці спробували описати механізм появи цієї настанови:

- залежно від ступеня залученості особистості до війни вона по-своєму осмислює і переживає все, що пов'язане з війною;

- унаслідок відмінності у залученості до подій війни в різних людей виникають різні, часто діаметрально протилежні уявлення і почуття на одну й ту саму тему;

- унаслідок повсякденних спостережень за відмінністю настанов, а також підвищеною емоційною реакцією на цю відмінність та через відповідні поведінкові прояви (реальні конфлікти) виникає настанова про суспільні настанови. Узагальнюючи, її можна назвати настановою «два різні світи». У цій настанові протиставляється світ тих, хто воює і захищає, байдужому світу тих, хто не помічає війну. Це тягне за собою появу вже подальших уявлень і почуттів про свою групу та групу «опонента» [7].

Автор переконаний, що поляризація, дезінтеграція і протиставлення призводять до формування нових соціальних груп і нових ідентичностей на основі цих уявлень. І ці групи уже в момент формування групової ідентичності «заряджені» негативними, хаотичними і конфліктогенними ауто- і гетеронастановами. Цей процес має досить загрозливі масштаби і форми. Більше того, є низка зовнішніх і внутрішніх сил, яким вигідний громадянський конфлікт і які активно поширюють і підсилюють всі деструктивні міфи, меми та ідеї, що виникають у цьому процесі. На думку науковця, ми перебуваємо на етапі формування низки настанов та ідентичностей, які можуть нести як об'єднавчий, конструктивний потенціал (наприклад, навколо спільного ворога), так і деструктивний [7].

Дослідники стверджують, що попередня соціально-психологічна модель конфліктної взаємодії ветеранів і цивільних може мати такий вигляд:

- відбувається осмислення й переживання війни представниками різних соціальних груп;
- формується первинні стереотипи про війну і військових;
- відбувається об'єднання за типом світоглядів і поділ на «свій-чужий»;
- як наслідок можливі конфлікти між носіями різних типів ідентичностей;
- наступний етап: підтвердження первинних, конфліктних стереотипів, подальша поляризація;
- поглиблення й поширення конфлікту.

Під час такої взаємодії, за словами автора, проявляються як загальні психологічні механізми стереотипізації, так і специфічні особливості осмислення соціальних кризових явищ в умовах нестабільності різними групами населення, а також механізм негативної селекції і пошуку підтвердження негативних стереотипів. Нині, на думку науковця, наше суспільство перебуває на етапі формування внутрішнього конфлікту і за умови відсутності протидії і «підігрівання» процесу зацікавленими сторонами є ризики, що внутрішній конфлікт буде поглиблюватись і розвиватись. Науковці дійшли висновку, що подальшої апробації і підтвердження потребує як сама пояснювальна модель, так і те, як проявляються конфліктні настанови в різних формах соціально-психологічного мислення [7].

У дослідженні «Психотравма як наслідок гібридної війни: відчуження та засвоєння травматичного досвіду» [8] Б. П. Лазоренко звертає увагу на те, що основними чинниками формування психотравми як наслідку гібридної війни визначено російську військову агресію проти української держави та її громадян і нездатність українських владних структур забезпечити належний їх захист. Результатом дії цих чинників є виникнення відчуження та недовіри у постраждалих до відповідних органів влади щодо забезпечення їхніх законних прав та до тієї частини суспільства, яка не сприймає гібридну війну як війну фактичну. Автором з'ясовано специфіку зазначеної травми, яка полягає в актуалізації механізмів сприйняття й відчуження травматичних станів, розщеплення особистості внаслідок дії цих чинників і формування внутрішнього конфлікту субособистостей «захисника» і «ворога». Психологічну травму, що виникає внаслідок гібридної війни, ним визначено як дезадаптивний розлад особистості, зумовлений зазначеним конфліктом. Також показано, що внутрішня конфліктність спричиняє розлад саморегуляції та поведінки особистості, сприяє формуванню девіантних і делінквентних життєвих практик.

Науковцем виокремлено два основних етапи соціально-психологічного відновлення особистості, що отримала психотравму в умовах гібридної війни: реінтеграцію особистості та реадаптацію її до сучасного суспільного життя, зокрема шляхом залучення її до розвитку громадянського суспільства. У пілотажному емпіричному дослідженні, за словами автора, з'ясовано особливості асиміляції негативних станів та реакцій, яка відбувається завдяки їх спонтанно-конструктивному переживанню і досягненню таких інтегративних станів, як умиротворення, впевненість, свобода, вдячність. Дослідники зауважують, що ці інтегративні стани визначені як критеріальні щодо завершення

реінтеграційного процесу і засвоєння негативних станів та реакцій як власного життєвого досвіду особистості [8].

У статті «The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of Ukrainian veterans and their wives» [27] В. Lazorenko and К. Kalnytska зазначають, що певна частина українських ветеранів АТО внаслідок участі у військових діях мають ПТСР та порушення адаптивності. Їхні посттравматичні стани провокують вторинні психотравми у їхніх дружин. Тому, за словами авторів, існує потреба в наданні психологічної допомоги як ветеранам, так і їхнім дружинам. Науковці акцентують увагу на тому, що співробітниками лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України та кафедри організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського НТУ було проведено Школу соціально-психологічної допомоги із застосуванням авторського комплексу реінтеграційних і реабілітаційних технологій Б. П. Лазоренка та використання методики взаємодопомоги «рівний рівному». В емпіричному дослідженні ефективності курсу соціально-психологічної реадптації ветеранів АТО та їхніх дружин серед інших учасників взяли участь дві сім'ї. Основними інструментами дослідження фахівцями були використані такі методики:

«Перелік симптомів ПТСР» для української популяції, В. Безшейко (для первинного скринінгу наявності симптомів ПТСР);

Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова і С. В. Чермянина (для визначення змін у показниках порушень адаптивності учасників);

«Опитувальник самооцінки змін якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги» К. О. Кальницької і Б. П. Лазоренка (для з'ясування суб'єктивної оцінки досягнутих результатів).

Автори акцентують увагу на результатах дослідження. Так, за результатами емпіричного дослідження виявлено ефективність теоретичних підходів, реінтеграційних тіреабілітаційних технологій відновлення сімей ветеранів АТО в процесі навчання в Школі соціально-психологічної допомоги. Науковці зазначають, що емпірично підтверджено зменшення показників посттравматичних розладів і порушень адаптивності. Крім того, учасники школи набули вмінь і навичок трансформації негативних станів в особистісний досвід, опанували засоби надання й отримання первинної психологічної допомоги. Згідно із самооцінкою членів подружжя суттєво поліпшилась якість їхнього сімейно-родинного життя та взаємодія із зовнішнім соціальним довкіллям. На думку фахівців, досягнення належних результатів ускладнювалося прийомом подружжя до окремих класів. А підвищення продуктивності праці автори пов'язують зі збільшенням відповідальності та мотивації як для чоловіків, так і для жінок. Наголошено, що таке порівняльне дослідження динаміки посттравматичних умов та пристосованості подружжя АТО, позитивні зміни в якості життя проведено в Україні вперше [27].

У статті Т. Tytarenko «Psychological prevention of family burnout: narrative practices» [28] розглянуто типові причини сімейного вигорання: брак практик спільності; незбалансованість режимів індивідуальної і спільної праці –

відпочинку; тиск гендерних стереотипів щодо прав і обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї; низька толерантність до індивідуальної своєрідності шлюбного партнера. Автором з'ясовано різні компоненти незадоволеності життям у чоловіків (спроби маніпулювання, контролювання, використання їхнього статусу; брак поваги й інтересу до їхніх особистісних властивостей, професійної самореалізації) та у жінок (самотність, брак розуміння й підтримки; комунікативні залежності; ігнорування чоловіком батьківських і побутових обов'язків, а також проблеми з власною привабливістю, вагою, віковими змінами). Науковці акцентують увагу на таких практиках профілактики сімейного вигорання: «практика перевтілення», «лего-практика», «практика створення спільного минулого», «практика зміни фокусу», «практика створення спільного майбутнього».

Серед типів спільних сімейних наративів (домінування-підпорядкування, автономія, злиття, кооперація, турбота) фахівцями виокремлено практики кооперації та турботи як ефективні способи профілактики сімейного вигорання. Показано, яким чином застосування наративних практик у процесі осмислення спільного життєвого досвіду поліпшує інтеграцію травматичних спогадів у більш цілісну особистісну історію кожного з членів подружжя і сім'ї в цілому [28].

У дослідженні О. Р. Малхазова «Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій» [13] актуалізовано увагу на тому, що, за даними американських дослідників, майже 60% населення хоча б один раз у своєму житті переживали травматичну подію, 7% – страждали на ПТСР. Тривале переживання посттравматичної ситуації супроводжується високим рівнем емоційної напруженості особистості й почасти призводить до зневіри у власній здатності контролювати негативні емоції та вибудовувати ефективну комунікацію. За словами автора, проблема контролю емоцій досліджується переважно в руслі загальної психології та психофізіології, водночас соціально-психологічні чинники розвитку емоційної стійкості залишаються поза увагою науковців. Серед таких чинників одним із найбільш важливих, на переконання дослідників, є упевненість особи у власній спроможності контролювати емоції та емоційні стани у ситуаціях соціальної взаємодії.

Автором визначено мету – теоретичне обґрунтування технології формування в процесі соціально-психологічної реабілітації впевненості особистості у власній спроможності контролювати негативні емоційні прояви, спричинені переживанням посттравматичної ситуації.

Підхід науковців до аналізу проблеми з позицій соціально-психологічної теорії відновлення психологічного здоров'я уможливив виокремлення трьох груп чинників, коригування яких в умовах реабілітації сприятиме підвищенню емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій: здатність до емоційного самовладання, здатність до рефлексії власних емоційних проявів, самосприйняття й самоствавлення, що виявляється в уявленнях про бажані моделі поведінки в емоційно значущих ситуаціях; упевненості у власній спроможності контролювати емоційні стани, моделях поведінки, які видаються респонденту оптимальними у типових ситуаціях [13].

Критерії для розпізнання проявів емоційної стійкості на основі аналізу автором наукових досліджень об'єднано у три групи:

- психофізіологічні: (фізіологічна реактивність) – емоційна реактивність (збудливість); нервова та фізична витривалість; характер, інтенсивність й тривалість емоційного збудження або пригнічення, періодичність їх коливань; поріг та глибина емоційних переживань, їх тривалість, інтенсивність, рухливість, лабільність, здатність розпізнавати, диференціювати, регулювати емоції та емоційні стани, стеничні та астеничні форми емоційного реагування (характерними ознаками стеничної форми реагування є роздратованість на себе та навколишнє середовище, астеничного – бажання відволіктись від несприятливих ситуацій, спогадів, заспокоїтись);
- особистісні якості: екстраінтровертованість, демонстративність, застрявання, нейротизм, тривожність, комунікативність, рефлексія; ступінь домінування позитивних та негативних емоційних переживань (визначається за емоційною експресією);
- соціально-психологічні: переважання у взаємодії практик конструктивного діалогу, поведінка у конфліктних ситуаціях (емоційно стійка особа зберігає спокій, шукає причину конфлікту, не вдається до аргументів особистого характеру, уникає оцінювальних суджень, орієнтована на компроміс), сугестивність [13].

Автор акцентує увагу на основних ознаках ЕС особистості – це збалансований прояв інтенсивності емоційних реакцій, їх стабільність та адекватність, здатність контролювати астеничні емоційні стани. Високому рівню ЕС відповідають: здатність у взаємодії адекватно оцінювати й прогнозувати свою поведінку і партнера, вміння передбачати та розпізнавати емоційні прояви у ситуаціях, що виникають, рефлексувати та емпатувати, враховувати позитивний і негативний досвід подолання несприятливих емоційних станів. Характерними ознаками низького рівня ЕС є підвищена уразливість, впертість, негативізм, замкненість, загальмованість, часта зміна емоцій протилежних знаків, мінливість настрою, нездатність переживати радісні моменти життя, хворобливий песимізм, неспокій, боязкість. До загальних емоційних симптомів, які проявляються в осіб, що переживають наслідки психотравмуючої ситуації, більшість дослідників, за словами автора, відносять страх, депресію, гнів, нездатність контролювати власні емоції та емоційні стани [13].

На основі аналізу результатів наукових досліджень науковці виокремили такі типи поведінки осіб з порушеннями емоційної регуляції внаслідок переживання посттравматичної ситуації, а саме: позитивний (оптимістичний), негативний (песимістичний), зважений, аутоагресивний, агресивний, апатичний. Дослідники зауважують, що психотравмуюча ситуація проявляється як негативна сила, яка гальмує бажання жити й радіти життю. Інший полюс, як парадокс травми, – це її здатність зцілювати і змінювати особистість. Відтак усвідомлення суб'єктом власного світосприйняття та світовідчуття є фактично засобом структурування й уточнення своїх можливостей набуття нового досвіду в подоланні психотравмуючих переживань, а розвиток емоційної стійкості постає

своєрідним ресурсом реабілітації. Для проведення психотерапевтичних заходів щодо формування емоційної стійкості особистості до посттравматичної ситуації у процесі її соціально-психологічної реабілітації науковцями запропоновано технологію, яка складається з чотирьох кроків:

1. Бесіда – респонденту пропонується визначитись щодо таких питань: Чи можу я самостійно впоратись зі своїми переживаннями? Чи хочу я змінити свою оцінку ситуації? Чи можу я змінити свою оцінку ситуації? Чому я це хочу? Чи можу змістити акценти з оцінки себе як постраждалого на співучасника? Що для цього треба зробити? Яким потенціалом я володію? Після цього переходимо до другого кроку.

2. Діагностичний: за допомогою психотерапевта здійснюється актуалізація здатності особистості: 1) диференціювати емоції та емоційні стани; 2) рефлексувати події, які відбулися; 3) вирізняти ситуації, що спричиняють зниження емоційної стійкості (виявлення типових ситуацій); 4) застосовувати наявні стратегії виходу з посттравматичних ситуацій:

- досвід уникнення таких ситуацій;
- досвід успішного розв'язання таких ситуацій.

3. Рефлексивний: 1) виявлення та рефлексія умов і чинників виникнення емоційного збудження або пригнічення; 2) моделювання успішних і неуспішних способів опанування емоцій та емоційних станів; 3) аналіз досвіду респондента та залучення технологічних прийомів на підтвердження принципової спроможності контролювати власні емоції та емоційні стани.

4. Формувальний: 1) конкретизація уявлення про бажані моделі поведінки в емоційно значущих ситуаціях та необхідні вміння й навички корекції емоцій та емоційних станів; 2) застосування реабілітаційних технік і технологій для формування: а – упевненості у власній спроможності контролювати свої емоції та емоційні стани; б – закріплення успішних прийомів контролювання емоцій та емоційних станів; 3) розвиток здатності до антиципації ситуації, що зумовлює зниження емоційної стійкості та вибору оптимальної моделі поведінки (уникнення, розв'язання, зміна ставлення до ситуації, витіснення або заміщення ситуацій, які не можуть бути розв'язані) [13].

Науковці дійшли висновку, що емоційна стійкість осіб, які переживають наслідки травматичних подій, значною мірою визначається самостваленням особистості до власної спроможності контролювати свої емоції та емоційні стани у ситуаціях соціальної взаємодії. Тому ресурс підвищення емоційної стійкості вбачається в розвитку здатності особи до емоційного самовладання засобами соціально-психологічної реабілітації. Спрямований на підвищення емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій, алгоритм реабілітаційних заходів передбачає мобілізацію усього потенціалу пацієнта: від мотивації – до досвіду саморегуляції – визначення особливостей ситуацій, що зумовлюють емоційне напруження – до розвитку необхідних умінь [13].

У статті «Груп-рефлексивний підхід до системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті війни» [14] М. І. Найдьонов зосереджує увагу на проведенні аналізу стану надання психологічних послуг в Україні в контексті

розгляду особистісних траєкторій проходження системи війни. За словами автора, сьогодні ситуація така, що психологічна допомога надається в кількох закритих відомчих підсистемах, які не поєднані в спільну ефективну систему. Водночас, переконаний науковець, важко навіть порахувати кількість інституцій, які надають психологічні послуги з реабілітації постраждалих, але відчуття відсутності ефективної державної системи надання таких послуг не покидає ні психологів, ні волонтерів, ні бійців, ні ветеранів (і цей перелік можна легко продовжити). Бюрократично побудована комунікація у відомствах, на його думку, не дала можливості налагодити ефективну взаємодію інституцій без вибудовування Національного центру з психологічної реабілітації як структури, головною функцією якої мала стати розбудова ефективної системи міжвідомчої взаємодії, швидкого інформаційного забезпечення, інтеграції зусиль усіх зацікавлених суб'єктів. Для гнучкості й пришвидшення взаємодії в лінійно бюрократичній системі цей центр мав би здобути дуже високий рівень підпорядкування. На превеликий жаль, створення такого центру зумовив спротив, адже криза довіри в суспільстві з великим рівнем корупції щодо нової структури актуалізувала очікування, що це буде новий бюрократичний бар'єр для здійснення власних функцій або способів перенаправлення і «прихватизації» фінансових потоків у чийсь приватних інтересах.

Дослідники зауважують, що оцінка різних задумів і сценаріїв надання психологічних послуг має враховувати стани суб'єктів та їхні переходи з однієї відомчої підсистеми в іншу. Фактичні розриви між підсистемами в суспільстві мають бути перетворені на лінії апритури. *Апритурами системи* науковці пропонують назвати певні частини межі, границі явища, що дають змогу відкрити ізольовану підсистему і поєднати її з іншими підсистемами через метасистему. Введення цього поняття, на їх думку, може стати дуже корисною евристикою для пришвидшення інтеграційних процесів. Так, зокрема, один із ключових чинників інтеграції (реінтеграції) в суспільство після травми війни (в тому числі не тільки для ветеранів, а й для вимушено переміщених осіб) є адекватне працевлаштування, часто пов'язане зі зміною фаху, соціальної кар'єри, новими особистісними смислами й цінностями, які з'явилися в процесі переживання травми. Водночас це потребує зміни функціонування служби зайнятості. Автор переконаний, що процес інтеграції двосторонній. Відбувається не тільки реабілітація бійця до громади, з якої він був вирваний війною, відбувається реадaptaція громади до оновлених суб'єктів з новим воєнним досвідом. Тож завдання системи психологічних послуг, за словами фахівців, полягає в тому, щоб створити умови для посттравматичного зростання і громад як групових суб'єктів також [14]

Дослідники зауважують, що трансформації групового та індивідуального суб'єкта, спеціалізовані для інтенсивних енергетичних витрат, без відповідного навантаження у мирному житті – руйнують людину [14]. Вони зазначають, що розбудова системи якісного надання психологічних послуг потребує методологічного аналізу та запровадження оцінки доказовості певних технологій. Науковці наголошують на необхідності критичного осмислення наявного

світового досвіду миробудівництва з метою створення української моделі розбудови миру. Пропонується також тривимірна теоретична модель системи надання психологічних послуг як взаємодії реальності суб'єктивних світів споживача і надавача психологічних послуг, поняття творчого професійного вчинку психолога – управління внутрішнім світом іншого суб'єкта в ситуації принципової (квантової) невизначеності [14].

Фахівці дійшли висновку, що єдність психології і технології в груп-рефлексивному підході може виступати моделлю психологічної послуги, особливо для випадків її замовлення третіми особами.

У дослідженні «Вектори та інструменти травмоутливого психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій» [21] доктор психологічних наук, професор Т. М. Титаренко наголошує на тому, що серед психологічних проблем сучасного суспільства чи не найгострішою є пошук можливостей оптимізації соціально-психологічного супроводу різних категорій населення країни. Крім військових, демобілізованих ветеранів і членів їхніх сімей, ідеться також про понад 1,5 млн мешканців України, які покинули свої домівки та мають статус внутрішньо переміщених осіб. Психосоціальна підтримка та допомога є основним ресурсом збереження цілісності особистості, відновлення її психологічного здоров'я, сприяє подоланню депресії і тривоги, тоді як її дефіцит посилює почуття відторгнення, обурення, самотності, нерозуміння з боку навколишніх. Проблематика соціально-психологічних наслідків військових конфліктів концентрується навколо негативного впливу травматичного досвіду війни на особистість, профілактики посттравматичних розладів у військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Науковець зазначає, як показує аналіз останніх військових дій в Афганістані, найсучасніша профілактична робота передбачає посилення у військовому контексті життєстійкості, саморегулятивних навичок, самостійності, ініціативи. Серед важливих нових розробок, наголошує вона, слід назвати підвищення ролі соціального лідера, що активно впливає на мотивацію, мислення та копінги комбатантів, відновлюючи їхнє психологічне здоров'я. Водночас пом'якшати дії воєнної травматизації, забезпечити реадaptaцію людини в мирних умовах має насамперед соціально-психологічний супровід, зорієнтований на залучення спільнот. До нерозв'язаних проблем слід віднести особливості організації, стратегії та інструменти травмоутливого соціально-психологічного супроводу людей, які брали участь у військових діях, жили на територіях, де відбувалися бої, мають втрати, відчувають небезпеку й труднощі з адаптацією внаслідок вимушеного переміщення з окупованих територій [21].

Авторкою сформульовано мету статті – визначення специфіки травмоутливого психологічного супроводу постраждалих унаслідок воєнних дій, векторів та інструментів його застосування. За її словами, в основу роботи покладено узагальнення та концептуалізацію результатів дослідження колективом лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціального та політичної психології НАПН України технологій збереження та відновлення психологічного здоров'я різних категорій населення, що постраждали внаслідок воєнних дій.

Дослідниця переконана, що соціально-психологічний супровід варто розглядати як трифазний процес: безпосередньої допомоги особі, допомозі особі залучитися до спільноти, підтримки спільноти у її прагненні допомагати особі та іншим спільнотам. Специфіка соціально-психологічного супроводу на відміну від інших форм взаємодії реципієнта та агента передбачає комплексність впливів. Постраждалі більшою мірою залучаються до спільної діяльності, спрямованої на відновлення їхнього психологічного здоров'я, більше беруть на себе відповідальність, краще реінтегруються в суспільне життя за умови, що в роботі з ними беруть участь одночасно кілька агентів соціально-психологічного супроводу (професіонали-психологи, члені сімей, волонтерські об'єднання тощо) [21].

Ефективність соціально-психологічного супроводу забезпечується такими векторами специфічної супроводжувальної взаємодії агента та реципієнта: спрямованістю на пряму, безпосередню допомогу людині, що забезпечує її відновлення після травматизації; спрямованістю на опосередковану допомогу через активізацію роботи спільнот, у які включено людину, що створює потенційне середовище конструктивних особистісних трансформацій; спрямованістю на соціальні мережі, реальні й віртуальні, з подальшим впливом на їхню розгалуженість, глибину та інтенсивність контактів, що підживлює комунікативні ресурси особистості. Серед стратегій соціально-психологічного супроводу показали свою дієвість стратегія переінтерпретацій життєвих випробувань; стратегія апробації більш конструктивних способів взаємодії з навколишніми; стратегія розвитку толерантності до невизначеності; стратегія активізації життєстійкості; стратегія подолання відчуження [21].

Проаналізовано інструменти травмоутливого соціально-психологічного супроводу, а саме:

- практики групової взаємодії, взаємодопомоги та підтримки реципієнтів й агентів супроводу;
- практики само- та взаємодопомоги, що передбачають дозовані супроводжувальні консультації спеціаліста;
- спеціально організований за допомогою персональних мобільних пристроїв інформаційний, діагностичний, коригувальний, підтримувальний впливи;
- використання рекомендованих спеціалістами книжок, фільмів, відеосюжетів, імпровізованих наративізацій.

Науковці переконані, що перспективи подальших досліджень колективу є в порівняльному дослідженні впливу різноманітних угруповань, у яких людина активно виявляє себе, на її реадaptaцію до умов мирного життя. Крім кількості спільнот, залучених до процесу соціально-психологічного супроводу, передбачається також проаналізувати зміст спільної діяльності, частоту та інтенсивність контактів, форми соціальних взаємодій [21].

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки запропонованого аналітичного огляду, який акумулює найкращі практики доробку вчених НАПН України, можна констатувати, що науковцями розроблено та представлено різні моделі, зокрема, оригінальну концептуальну модель соціально-психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій; теоретичну модель побудови системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті підсистеми війни; тривимірну теоретичну модель системи надання психологічних послуг як взаємодії реальності суб'єктивних світів споживача і надавача психологічних послуг; соціально-психологічну модель конфліктної взаємодії ветеранів та цивільних, «критичної гібридності» та політичного значення «подій» і «не-подій» тощо. Розроблено й апробовано різноманітні критерії, програми, технології, техніки, методики, алгоритми, заходи тощо для соціально-психологічної реабілітації ветеранів АТО, їхніх дружин та сімей у цілому, волонтерів, ВПО, цивільних, а також учасників бойових дій у зоні АТО; визначено, що універсальним реабілітаційним ресурсом є довіра в поєднанні з вірою як основою всього розмаїття життєконструювання особистості; розроблено та апробовано конкретні заходи в рамках державної багаторівневої психосоціальної допомоги, введено їх у практику роботи державних установ та громадських організацій.

Розглянуто транзитивний період як час можливостей для розроблення нових адаптаційних стратегій та переінтерпретації психологічного благополуччя. Проаналізовано понятійний апарат і введено нові поняття, зокрема, апритур системи, ландшафту особистісного життєтворення, професійного творчого вчинку психолога.

Констатовано, що психологічна допомога надається у кількох закритих відомчих підсистемах, які не поєднані в спільну ефективну систему. Проблему надавання психологічних послуг пов'язано із міжвідомчими мотиваційними і комунікаційними розривами, що утруднюють інтеграційні процеси. Рекомендовано фактичні розриви між підсистемами в суспільстві перетворювати на лінії апритури.

Наголошено на необхідності побудови Національного центру з психологічної реабілітації як структури, головною функцією якого має стати розбудова ефективної системи міжвідомчої взаємодії, швидкого інформаційного забезпечення, інтеграції зусиль усіх зацікавлених суб'єктів. Зазначено, що розбудова системи якісного надання психологічних послуг потребує методологічного аналізу та запровадження оцінки доказовості певних технологій, а також критичного осмислення наявного світового досвіду миробудівництва з метою створення української моделі розбудови миру.

Аналіз матеріалів огляду акцентує нашу увагу на посиленні практичної соціально-психологічної допомоги учасникам АТО та їхнім близьким, волонтерам, ВПО, цивільним, а також учасникам бойових дій у зоні АТО з огляду на те, що кількість травмованих постійно збільшується. Слід зазначити, що процес інтеграції військових двосторонній: «Відбувається не тільки реабілітація

бійця до громади, з якої він був вирваний війною, відбувається реадaptaція громади до оновлених суб'єктів з новим воєнним досвідом» [12].

Ми підтримуємо думку науковців щодо необхідності побудови Національного центру з психологічної реабілітації.

Таким чином, аналітичний огляд, який акумулює найкращі практики доробку науковців НАПН України, зокрема для відновлення власного психологічного здоров'я, а отже й громади, в цілому матиме практичне втілення в навчальних закладах і взагалі в громадському суспільстві.

Список використаних джерел

1. Вус В. І. Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43. С. 95–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_12 (дата звернення: 25.04.2021).

2. Гладій Г. І. Особливості реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у християнських реабілітаційних центрах. *Наук. студії із соціал. та політ. психології*. 2018. Вип. 42. С. 179–188. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_19 (дата звернення: 25.04.2021).

3. Гундертайло Ю. Д. Проблеми стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб у процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2018. Вип. 42. С. 160–169. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_17 (дата звернення: 25.04.2021).

4. Гусєв А. І. Проблемні питання сучасного миробудівництва: дискусії та перспективи. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2020. Вип. 45. С. 139–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2020_45_15 (дата звернення: 25.04.2021).

5. Дворник М. С. Психологічне благополуччя особистості під час переходу від війни до миру. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2020. Вип. 45. С. 79–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2020_45_9 (дата звернення: 25.04.2021).

6. Коробка Л. М. Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2019. Вип. 43. С. 63–71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_43_9 (дата звернення: 25.04.2021).

7. Кухарук О. Ю. Соціально-психологічна модель конфліктної взаємодії ветеранів і цивільного населення в умовах гібридної війни. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2017. Вип. 1. С. 123–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2017_10_10 (дата звернення: 25.04.2021).

8. Лазоренко Б. П. Психотравма як наслідок гібридної війни: відчуження та засвоєння травматичного досвіду. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2017. Вип. 1. С. 135–148. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2017_10_11 (дата звернення: 25.04.2021).

9. Лазоренко Б. П. Психотравма як ресурс соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді, яка переживає наслідки повоєнної

психотравматизації. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 89–94. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apspp_2015_4_17 (дата звернення: 25.04.2021).

10. Лазоренко Б. П. Соціально-психологічна реабілітація та реадаптація волонтерів: емпірична оцінка ефективності технології парадоксу. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2018. Вип. 42. С. 148–159. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_16 (дата звернення: 25.04.2021).

11. Ларіна Т. О. Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2018. Вип. 42. С. 139–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_15 (дата звернення: 25.04.2021).

12. Максименко С. Д. Теоретико-методологічні засади розвитку психологічної науки XXI сторіччя. *Директор школи, лицею, гімназії*. 2020. Т. 21, № 1. С. 40–49. URL: <https://director.npu.edu.ua/index.php/dslg/article/view/246> (дата звернення: 25.04.2021).

13. Малхазов О. Р. Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 2. С. 132–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_9 (дата звернення: 25.04.2021).

14. Найдъонов М. І. Груп-рефлексивний підхід до системи надання психологічних послуг з реабілітації в контексті війни. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 2. С. 148–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_2_10 (дата звернення: 25.04.2021).

15. Порядок проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2017 р. № 1057-2017-п : [ред. від 15.05.2020]. Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.04.2021).

16. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08 лип. 2011 р. № 3671-VI : [ред. від 03.03.2016]. Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 25.04.2021).

17. Про затвердження Вимог до суб'єктів надання послуг із психологічної реабілітації та форми акта наданих послуг із психологічної реабілітації за рахунок бюджетних коштів : наказ МСП України від 27.04.2018 № 597. Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0554-18#Text> (дата звернення: 25.04.2021).

18. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII. Законодавство України : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#n482> (дата звернення: 25.04.2021).

19. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-VII : [ред. від 03.07.2020]. *Законодавство України* : веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 25.04.2021).

20. Психологія війни і миру: актуальні питання соціально-психологічної реабілітації (частина I) : (аналіт. огляд) / упоряд. Годецька Т. І. *Аналітичний вісник у сфері освіти і науки* : довід. бюл. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського Київ, 2020. Вип. 12. С. 49–91. URL: https://dnpb.gov.ua/wp-content/uploads/2020/10/Analitichnuy_visnuk_2020-12.pdf (дата звернення: 25.04.2021).

21. Титаренко Т. М. Вектори та інструменти травмоутливого психологічного супроводу постраждалих від воєнних дій. Психологічні науки: проблеми і здобутки. *Збірник наук. статей Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України*. 2019. Вип. (1–2) С. 356–372.

22. Титаренко Т. М. Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2020. Вип. 45. С. 59–68. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/721651> (дата звернення: 25.04.2021).

23. Титаренко Т. М. Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2019. Вип. 44. С. 7–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2019_44_3 (дата звернення: 25.04.2021).

24. Тополь О. В. Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту*. Серія : Педагогічні науки. 2015. Вип. 124. С. 230–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2015_124_61 (дата звернення: 25.04.2021).

25. Турецька Х. Застосування імагінативних технік при психокорекції ПТСР в учасників бойових дій. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія : Психологія. 2015. Вип. 37. С. 126–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgn_ps_2015_37_13 (дата звернення: 25.04.2021).

26. Чернявська М. О. Технології подолання відчуження в учасників бойових дій. *Наук. студії із соц. та політ. психології*. 2018. Вип. 42. С. 170–178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_42_18 (дата звернення: 25.04.2021).

27. Lazorenko В. The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of Ukrainian veterans and their wives. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 107–119. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_9 (дата звернення: 25.04.2021).

28. Tytarenko Т. Psychological prevention of family burnout: narrative practices. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2018. Вип. 1. С. 261–274. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2018_1_17. (дата звернення: 25.04.2021).

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

**Довідковий бюлетень
«АНАЛІТИЧНИЙ ВІСНИК У СФЕРІ ОСВІТИ Й НАУКИ»**

Вип. XIII

Електронне видання

Відповідальний за випуск – А. В. Селецький

ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського,
вул. М. Берлинського, 9, Київ, 04060, Україна, тел. (044) 467–22–14
E-mail: dnpb@i.ua; <http://dnpb.gov.ua/ua/>

Підписано 17.08.2021. Зам. № 4982/1.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>